

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FƏRHAD ASTAN oğlu İBRAHİMOV

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ABREVIATURALARIN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

İxtisaslaşma: HSM-060201-Dilşünashq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Həsənova Sevinc Ağahüseyn qızı
baş müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-5
I FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ	
ƏSASLARI.....	6-34
1.1. İngilis söz yaradıcılığının məhsuldar növləri	6-22
1.2. İngilis söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar növləri.....	22-34
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ QISALTMALARIN STRUKTUR-	
SEMANTİK TƏHLİLİ.....	35-62
2.1. İngilis dilində qısaltma qruplarının növləri.....	35-44
2.2. İngilis dilində abreviaturların növləri.....	44-62
NƏTİCƏ	63-65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	66-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, insanlar fikirlərini dil vasitəsilə çatdırır. Dilin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri yeni ifadələrin, sözlərin və söz birləşmələrin dilin lüğət fonduna daxil olması və lüğət fondunu genişləndirməsidir. İnsanların həyatında baş verən dəyişiklər təkcə mədəniyyətdə yox, eyni zamanda dildə də öz əksini tapır. Yazılı nitqə sahib olan xalqların lap qədim zamanlardan yazılarında qısaltma və abreviaturalara rast gəlinir. Dissertasiya mövzusunun aktuallığı ondan irəli gəlir ki, abreviaturaların analizində elmi tədqiqata bir çox praktik və nəzəri məsələlər, yeniliklər cəlb edilmişdir.

Məlum olduğu kimi elm və texnologiyanın inkişaf etdiyi bu dövrdə insanların həyat tərzində də dəyişikliklər baş verir. Elə bu səbəbdən də az vaxt ərzində qarşı tərəfə daha çox və ətraflı məlumat vermək ehtiyacı üzə çıxır. Abreviaturalar, qısaltmalar bizim həyatımızı daha da asanlaşdırır. Qısaltılmış nominasiyalar dövlətlərin, qurumların, siyasi partiyaların adları şəklində elmi ədəbiyyatlarda, elmi mətnlərdə, kütləvi informasiya vasitələrində və digər yerlərdə geniş rast gəlinir. Onlar adətən müəyyən sosial qrupların günlük nitqini zəbt edir. Qısaltılmış nominasiyaların növlərinin bir-birindən çoxsaylı misallarla fərqləndirilməsi, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı, qısaltma vahidlərini yaranma zərurətini əsaslandırmaq, onların fonetik, struktur, semantik, təhlilini aparmaq elmi tədqiqat işinin aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektı müasir ingilis dilində abreviaturalardır. Tədqiqat mövzusu olan abreviatura vahidləri müasir ingilis dilində ən intensiv inkişaf edən vahidlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin obyektı ingilis dilində abreviaturaların struktur semantik təhlili və linqvistik şərhinin verilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Aparılan tədqiqat işinin məqsədi müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının əhəmiyyətini izah etmək, söz yaradılığının məhsuldar və qeyri-məhsuldar növlərini, habelə sözdüzəltmə üsulunun bir hissəsi olan abreviaturaları struktur və semantik baxımdan analiz etmək, abreviatura vahidlərini dil hadisəsi kimi müəyyən etmək, abreviatura terminini ingilisdilli

materiallarda nəzərdən keçirmək, onların sözdüzəltmə prosesində əhəmiyyətini araşdırmaq, onların hansı zərurətdən yarandığını və əhəmiyyətini vurğulamaq, abreviaturaların formalaşması prosesinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Qeyd edilən bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıda qeyd olunan vəzifələr icra edilmişdir:

-Müasir dilçiliyin aktual mövzularından biri olan sözdüzəltmə üsullarını ətraflı araşdırmaq;

-elm adamları tərəfindən irəli sürülən fikirləri, tərifləri, bölgüləri ümumiləşdirərək elmi işi formalaşdırmaq;

-abreviaturaların həm semantik, həm də struktur cəhətdən daha ətraflı öyrənilməsinə təmin etmək üçün onların struktur ,semantik cəhətdən təsnifatını vermək;

-abreviaturaların və qısaltma qruplarının struktur və semantik xüsusiyyətlərinin təhlilini aparmaq;

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Ölkəmizdə abreviaturalar haqda az sayda elmi işlər və məqalələr var. Aparılan tədqiqat işi abreviatura vahidlərinin sonrakı tədqiqində geniş istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Bu tədqiqat, əldə edilən nailiyyət və nəticələr ingilis dilinin qısaltılmış lüğətinin əsas struktur və semantik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və onun həm yazılı, həm də şifahi ünsiyyətdə fəaliyyəti kimi ümumi nəzəri məsələnin inkişafına kömək edir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, abreviatura vahidlərini bilmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir . Çünki onlar zamanla ayaqlaşmağa kömək edir. Belə ki, ingilis dilini öyrənən hər kəs ən müasir ingilis dilindən xəbərdar olmalıdır. Bu vahidlər sosial mədəniyyəti başa düşməyə imkan verir. Hamımızın bildiyi kimi bütün yeni dil istifadələri ana dilində danışan şəxslər tərəfindən yaradılır və cəmiyyətdəki dəyişiklikləri, həmçinin texnoloji tərəqqiləri özündə əks etdirir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Abreviaturaların inisializm, akronim, ikonik sözdüzəltmə formasında qruplara ayrılması onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək baxımından vacib hesab edilə bilər. Onların tərkib hissələrinə əsaslanaraq analiz etmək tədqiqatın əsas istiqamətini təşkil edir. Abreviaturalara struktur cəhətdən

ümumiyyətlə bir-birinə aidiyyəti olmayan hərflər yığımı kimi yox, semantik struktura malik müstəqil mənə verən vahidlər kimi yanaşmaq doğrudur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

-Söz yaradıcılığı həm struktur, həm də mənə cəhətdən təhlil edilə bilən sözlərlə məşğul olur.

-İngilis söz yaradıcılığının qaydaya tabe olmayan metodları arasında abreviatur vahidlərə çox geniş rast gəlinir ki, bu da öz növbəsində dildə qənaət tendensiyasını bildirir.

-Abreviatura prosesində sözlər, söz birləşmələri olduğu nitq hissəsinin xüsusiyyətini daşıyır. Müasir ingilis dilində daha çox isimlərin abreviasiyasına rast gəlinir.

-Semantik və quruluş baxımından abreviaturalar sözlərdən daha mürəkkəb quruluşa malikdir və onlardan kəskin şəkildə fərqlənirlər. Abreviaturalar sözlərlə bağlı dil vahidləridir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. İcra edilən tədqiqat işinin elmi yeniliyi məsələnin qoyuluşu və onun konkret həll yolu ilə əlaqəlidir. Bu elmi işdə sözdüzəltmə metodlarından biri olan abreviaturaların növlərinin müəyyənləşdirilməsi, xüsusiyyətlərinin araşdırılaraq qruplaşdırılması, onların müasir ingilis dilində əhəmiyyəti və mövqeyi detallı şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobeiasiyası. Dissertasiya işi ADU-nun ingilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Onun məzmunu və əsas müddəaları haqqında 2 elmi məqalə çap edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ ƏSASLARI

1.1. İngilis söz yaradıcılığının məhsuldar növləri

Xarici dil öyrənilən zaman morfolojiyanı da tədqiq etmək mühüm önəm daşıyır. Dilçilik elmində morfolojiya sözlərin tədqiqatını, onların necə yarandıqlarını və eyni bir dildə onların başqa sözlərlə əlaqə və münasibətini araşdırır. Bir neçə söz arasında formal fərqlər müvafiq olaraq qrammatik quruluşu göstərmək üçün yeni leksik elementlərin yaradılmasında fərqli məqsədlər daşıyır. Morfolojiya sözlərin daxili quruluşunu araşdıran və öyrənən elmdir və bu gün linqvistik araşdırmaların əsas hissəsini təşkil edir. Morfolojiya termini yunan mənşəlidir və yunan dilində morphe-forma, logos-nəyinsə araşdırılması mənasını verir.

Morfolojiya elmi linqvistikanın bir sahəsi kimi ilk dəfə 1859-cu ildə sözlərin formasının öyrənilməsi məqsədilə bu termini istifadə edən Alman dilçisi, naturalizm məktəbinin yaradıcısı Avqust Şleyxer tərəfindən elmə gətirilib [51].

Morfolojiya iki qola ayrılır: 1) flektiv 2) sözdüzəldici. Flektiv morfolojiya qrammatik məna kəsb edən dəyişikləri öyrənir. Məs, –s morfemi üçüncü şəxsin təkli come+s=comes, look+s=looks, mənsubiyyət bildirən morfem kimi girl's doll, boy's toy, cəm şəkilçisi kimi girl+s=girls, book+s=books və digər formalarda işləyə bilər. Sözdüzəldici morfolojiya isə prefiks və suffikslərin köməyi ilə yeni söz yaratmaq prosesini öyrənir. Məs, happy-unhappy-happiness, friend-friendship, social-unsocial.

Dilçilikdə söz fonemlərin ən kiçik ardıcılığıdır. Müasir ingilis dilində sözlər quruluşuna görə 4 hissəyə ayrılır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb və düzəltmə mürəkkəb. Sadə sözlər (kök sözlər) bir kökdən ibarət olur. Belə sözlər ingilis dilinin lüğət fondunda çoxluq təşkil edir və onların əksəriyyəti konversiya üsulu ilə daha da genişlənməmişdir (work- to work, help- to help) Düzəltmə sözlər kökdən və bir, yaxud bir neçə şəkildən ibarətdir: məs, worker (work+er), enlargement (en+large+ment). Mürəkkəb sözlərdə iki, yaxud daha çox söz kökləri leksik vahidə birləşdirilir: məs, snow-man, apple-tree, merry-go-round. Düzəltmə mürəkkəb sözlərdə isə

komponentlər mürəkkəb söz+şəkilçi vasitəsilə düzəlir: məs, moon-shaped, animal lover, short-lived. Qeyd edilən dörd növ müasir ingilis sözlərinin əsas struktur növlərini təqdim edir.

Dilçilikdə söz haqqında ən çox istifadə olunan fikirlər bunlardır: Söz insanlar arasında ünsiyyətə xidmət göstərən dil vahididir. Beləliklə söz ünsiyyət vahidi kimi hesab edilə bilər. Onu həmçinin tərkibində iştirak edən səslərin toplusu kimi düşünmək olar. Bu termin müəyyən səs qrupu ilə müəyyən anlamın birləşməsindən meydana çıxan müəyyən dilin əsas vahidini bildirir. Bu səbəbdən söz həmçinin qrammatik, semantik və fonoloji vahiddir. Söz sahəsi ilə bağlı tədqiqata müasir yanaşma tərzini onun xarici və daxili quruluşlarına fərq qoymağa əsaslanır. Xarici quruluş deyəndə morfoloji quruluş nəzərdə tutulur. Bu zaman bu morfemlər fərqləndirilə bilər: prefiks, suffiks və kök. Sözü semantik quruluşu sözü daxili quruluşu, yaxud anlamıdır. Bu sözü əsas aspektidir. O həm xarici birliyə, həmçinin semantik birliyə sahibdir. Nəticə etibarilə söz insanlar arasında ünsiyyəti təmin edən, müstəqil məna kəsb edən formal və semantik birlik ilə xarakterizə edilən nitq vahididir.

Sözdüzəltmə sözdüzəltmə kateqoriyalarını, növlərini və leksik vahidləri araşdıran, dilçiliyin bir bölməsi olan leksikologiya elminin bir qoludur. İstənilən söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi təkcə dildə mövcud olan mürəkkəb sözləri təsvir etmir, həmçinin həmin dildə danışanların öz dillərinin qanunauyğunluqlarına və şərtlərinə müvafiq şəkildə hansı törəmə növlərinin yarada biləcəyini müəyyən edir. Söz yaratma deyəndə dil resurslarından istifadə edərək yeni kəlimələrin yaranma prosedurları başa düşülür. Söz yaratma mövcud sözlərin törəmə quruluşunu və nümunələri araşdıran leksikologiyanın ayrıca sahəsidir. Söz yaratma dildə sözlər yaratmağa istiqamətlənmiş morfoloji və bəzən qrammatik prosesdir. Sözdüzəltmə həm struktur, həm də məna baxımından təhlil edilə bilən sözlərlə məşğul ola bilər.

Söz dil vahidi kimi ümumi söz nəzəriyyəsi tərəfindən tədqiq edilir. Sözü əsas xüsusiyyətləri bunlardır: müstəqillik, ayrılıqda formalaşmaq, söz birləşməsi yarada bilmək, məna kəsb etmək, cümlədə işlənmək və s. Söz dildə ən kiçik vahid deyil. Söz morfemlərdən ibarətdir. Əsas dil vahidi kimi təsəvvür edilən söz forma və mənanı

birləşdirərək hər biri bir, yaxud bir neçə danışiq səsindən və ya onların yazılı təsvirindən ibarət olan bir, yaxud bir neçə morfemdən ibarətdir. Morfemlər mənalı vahid olmasına baxmayaraq sözlərdən fərqli olaraq müstəqil istifadə edilmir. Morfem mənaya malik olan və nitqdə yalnız sözün bir hissəsi kimi meydana gələn ən kiçik mənalı vahiddir. Söz dilin mərkəzi vahidi hesab olunur. Söz hərflərin köməyi ilə yaranır və anlam kəsb edir. Sözün başlıca funksiyası obyektləri adlandırmaqdır. Söz eyni zamanda dilin leksik alt sisteminin və ümumən dilin struktur-semantik vahidinin əsas vahididir, çünki müxtəlif xüsusiyyətləri səbəbindən söz bütün dil alt sistemlərinə (morfologiyaya, sintaksisə, leksikaya, fonetikaya) aiddir.

Hər dəfə söz yaratma proseslərinin köməyi ilə yeni sözlər yaradırıq. Linqvistika elmində söz yaratma yeni bir sözün yaradılmasına deyilir. Söz yaratma bəzən bir sözün mənasında dəyişikliyə yol açan semantik dəyişikliklə ziddiyyət təşkil edir. Dilçilikdə, xüsusən morfologiyada və leksikologiyada söz yaratma yeni sözlərin digər sözlərin və ya morfemlərin əsasında yaranma üsullarına istinad edir. Bu da morfologiyada söz yaradıcılığı kimi də bilinir. Söz yaradıcılığının məhsuldar növünün nəticəsi kimi meydana çıxan yeni sözlər əslində tamamilən yeni sözlər deyil, çünki onların hamısı dildə mövcud olan elementlərdən təşkil olunub. Bu sözlərin yeniliyi dil istifadəçiləri üçün onlara tanış olan elementlərin bir araya gəlməsindədir. Söz düzəltmə mövzusu son zamanlara kimi ingilis dilinin deskriptiv qrammatikaçılarından və ya ümumi dilçilik sahəsində araşdırmalar aparan elm adamlarının diqqətini çox da cəlb etmirdi. Bunun bir səbəbi mövzunun linqvistikaya aid olmayan predmetlər aləmi ilə əlaqəsidir. Söz yaratma sözlərin törəmə növlərinin sistemidir və dildə mövcud olan şeylərdən müəyyən struktur və semantik formalara uyğun şəkildə yeni sözlərin yaradılmasıdır. Məs, ingilis dilində “teacher” ismi fel+-er quruluşu əsasında yaradılıb. Düzeltilmə isim olan “teacher” sözünün mənası sözün kökü olan “teach” feli və feldən insan anlayışı bildirən isim yarıdan -er suffiksindən mənası ilə əlaqəlidir. Yeni söz düzəltmək üçün iki və ya daha çox kökün birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər də müəyyən struktural və semantik misallar üzərində yaradılır: məs, stone-cold tipli ifadələrdə sifətlər isim+sifət sxeminə uyğun yaradılır. Bütöv birləşmənin anlamının eyni zamanda ayrı-ayrı hissələrin anlamları ilə əlaqəli

olduğunu asanca görmək olar. İşarə etdikləri semantik əlaqələrlə struktural nümunələr yeni törəmələrin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Məs, cost-free, sleeper.

İngilis dilində söz yaradıcılığı, onun növləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırma aparən alim və dilçilərə İ. Arnold, L.Lipka, V.V Vinoqradov, H.Marçand, G.Yul, İ.Plaq, L.Bauer, B.Bleyk, A.Cin, D.Kristal, A.İ.Smirnitski, G.Kovalenko və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Söz yaratma prosesi dünyada insan yaradıcılığı ilə əlaqəli bir hadisə olaraq bilinir. Söz yaratma prosesi dildə mövcud olan elementlərdən yeni sözlərin yaradılmasıdır. Məlumdur ki, dilin lüğət bazası fərqli yollarla zənginləşə bilər: dilin öz daxili imkanları səbəbindən , yeni dialektizmlərin ədəbi dil normasına çevrilərək dilə daxil olmasına görə , söz yaradıcılığının nəticəsində, alınma sözlərin dilə daxilinə görə və s.. Söz yaratma iki formada tədqiq edilə bilər: sinxronik və diaxronik formada. Sinxronik forma söz düzətmənin növlərinin mövcud sisteminin araşdırılmasıdır. Düzəltmə söz daha sadə bazadan, yaxud daha mürəkkəb bazadan yarandığından asılı olmayaraq əlaqəli olduğu sözdən daha mürəkkəb formaya sahib olaraq hesab olunur. Diaxronik forma bir sözün başqa sözlə əlaqəli olmasının xronoloji düzülüş qaydasıdır.

Nominasiya müxtəlif şeylərin adlanmasına deyilir. İngilis dilində sadə nominasiyanın əsas növləri söz yaratma, alınma sözlər və söz birləşməsidir. Söz yaratma ingilis dilində sadə nominasiyanın ən əsas növü hesab edilir. 20-ci yüzilliyin sonunda dilçilik elmində yeni kommunikasiya vasitələrinin, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi və ingilis dilinin beynəlmiləl statusunun daha da artması ingilis dilinin leksik fondunda dinamik proseslərin sürətlənməsinə gətirib çıxardı.

Birdən çox əsas morfem istifadə olunduğu söz yaratma üsulları bunlardır: 1) Həm iki sözdən ibarət olan, həm də şəkilçi əlavə etməklə qarışıq söz yaratma (house+keep+er=housekeeper, music+love+er=music-lover) 2) iki və ya daha çox komponentdən ibarət olduğu düzəltmə sözün sintaktik kombinasiyaya (məs, government, development) morfoloji cəhətdən bağlı olduğu baza morfemlərinin kombinasiyası söz törəməsinin strukturunda saxlanılır. 3) Bütün qısaltma növlərinin

aid olduğu abbreviatura. Buraya, həmçinin blending adlanan söz yaratmanın bir növü də daxildir (məs, helicopter+airport=heliport, technology+wizard=technowizard)

Dilin lüğət ehtiyatı iki yolla zənginləşə bilər. Onun biri dilin lüğət fondunun genişlənməsi, yəni yeni leksik elementlərin meydana çıxması ilə mümkündür. Yeni sözlər adətən söz yaradıcılığının məhsuldar növləri, qeyri-məhsuldar növləri və başqa dillərdən alınma sözlərin sayəsində meydana çıxır. Digər yol isə semantik genişlənmə, yəni mövcud sözlərin omonimliklə nəticələnə biləcək anlamlarının ortaya çıxmasıdır. Zaman dəyişdikcə bu və ya digər söz yaradıcılığının məhsuldarlığı dəyişikliyə uğraya bilər. Məsələn, səs dəyişməsi, yaxud mübadiləsi (food- to feed, blood-to bleed) qədim ingilis dilində söz yaratmağın məhsuldar növü idi və ingilis dilinin diaxronik aspektə araşdırılması üçün mühümdür. Bu üsul müasir ingilis dilində məhsuldarlığını itirib və artıq səs mübadiləsi ilə çox az sayda sözlər yaradılır.

Müasir dövrdə sözdüzəltmə termininin dəqiq, hamı tərəfindən qəbul edilmiş istifadəsi yoxdur. Sözdüzəltmə bəzən sözün dəyişməsi ilə istənilən proseslərə məsələn morfologiyaya aid edilir. Daha geniş mənada ifadə etsək söz yaradıcılığı yeni leksik vahidlərin yaradılma proseslərini nəzərdə tutur. Söz yaradıcılığı dilin lüğət ehtiyatını zənginləşdirən başlıca vasitələrdən biridir. İngilis dilində söz yaradıcılığının iki növü var-məhsuldar və qeyri-məhsuldar növlər. Məhsuldarlıq müəyyən bir dildə danışanlar tərəfindən asanlıqla başa düşülən, mövcud nümunələrə uyğun olan yeni sözlər yaratmaq qabiliyyətidir. Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar növlərini belə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Affiks vasitəsilə söz düzəltmə;
- 2) Mürəkkəb söz düzəltmə;
- 3) Klipping;
- 4) Blending;
- 5) Konversiya;
- 6) Neologizmlər;
- 7) Abbreviatura;
- 8) Qısaltma.

1) Şəkilçi artırmaqla yeni söz yaratma qədim ingilis dilində çox işlənən idi və müasir dövrdə də söz yaradıcılığının ən məhsuldar növlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Affiks vasitəsilə söz yaratma söz köklərinə sözdüzəldici affikslər artırmaqla sözlərin yaradıldığı söz düzəltmə prosesidir. Buraya daxildir:

1) Prefiksasiya (prefiks vasitəsilə söz düzəltmə);

2) Suffiksasiya (Suffiks vasitəsilə söz düzəltmə).

Etimoloji nöqteyi nəzərdən affikslər mənşə baxımından iki yerə-milli və alınma qruplara ayrılır. Milli mənşəli affikslərə (-er, -ness, -dom, -ship, -hood, -ing, -mis), alınma mənşəli affikslərə (-tion, -ment, -ist, -ism, -age, anti-) misal göstərmək olar. Affikslər məhsuldar və qeyri-məhsuldar növlərdə qruplaşdırıla bilər. Məhsuldar affikslər dilin inkişafının müəyyən dönəmində yeni sözlərin yaradılmasında iştirak edir. Morfemin bir növü olan affiks müstəqil mənaya sahib olan sözün ən kiçik ayrılmaz komponenti kimi xarakterizə olunur. Affikslər ümumi anlama sahib olur və sözü müəyyən kateqoriyaya aid edir. Məsələn, sifət düzəldən suffiks -ful doluluq, bütövlük bildirir: məs, thoughtful, powerful.

Morfemlərin hamısı köklərə və şəkilçilərə (prefiks və suffikslərə) ayrılır. Kökdən və şəkilçidən ibarət olan sözlər düzəltmə sözlərdir. Düzəltmə sözlər söz düzəltmə prosesi ilə yaradılır. Şəkilçi artırmaqla söz yaratma nitq hissəsinin kökünə müəyyən şəkilçilər artırmaqdan ibarətdir və iki hissəyə bölünür: suffiks və prefiks. Söz yaradıcılığının bu üsulu ingilis dilində tarix boyunca aparıcı rol oynamışdır. Suffikslərin birinci funksiyası bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yaratmaqdır. Suffikslərin ikinci funksiyası isə eyni nitq hissəsinin anlamını dəyişdirməkdir. Misal üçün, “teach” sözü feldir, “teacher” isə isimdir. “Difficult” sifətdir, “difficulty” isə isimdir. Onlar adətən sözün leksik mənasını dəyişdirir və sözləri fərqli bir nitq hissəsinə çevirir. Suffikslərdən bəziləri isə sözləri bir nitq hissəsindən digərinə çevirmir, sözü fərqli semantik qrupa köçürür. Məs, brother-brotherhood, child-childhood.

1920-ci ildə görkəmli ingilis yazıçısı və şairi David Herbert Lourens “Aşiq qadınlar “ adlı romanında suffikslərdən istifadə edərək belə bir cümlə qeyd edir. “It takes two people to make a murder: a murderer and a murderee. And a murderee is a

man who is murderable. And a man who is murderable is a man who in a profound if hidden lust desires to be murdered” [33, s.20].

Bəzən sləng söz yaratma komponentlərinin mənbəyinə çevrilir. Belə ki, junkie sözü (narkotik istifadəçisi) və savvy (fərasət, bacarıq) isimləri yarımçıq suffikslər kimi istifadə edilməyə başladı [32, s.110].

Suffikslər çoxmənalılığa da malik ola bilərlər. Misal üçün, “-er” suffiksi bu mənalarda isim düzəldə bilər: peşə və sənət, (singer) cihaz kimi istifadə edilən alət (transmitter). Tədqiqat məqsədindən asılı olaraq suffikslərin müxtəlif təsnifatı istifadə edilir və irəli sürülür. Dilçilik ədəbiyyatında suffikslər mənşəyinə, yaratdığı nitq hissələrinə, tezliyinə, məhsuldarlığına və digər xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir, çünki suffikslər müxtəlif prinsiplərdən dolayı bir neçə qrupa ayrıla bilər:

1) Nitq hissəsinin təsnifatı. Suffikslər yeni nitq hissəsi yaradır. Bu səbəbdən müxtəlif nitq hissələrini yaradan suffiksləri bu şəkildə qeyd etmək mümkündür: a) isim düzəldən suffikslər: -ing (meeting), -dom (kingdom), -y (economy), -ment (development), -ness (illness), -ess (hostess), -ance (distance), -ion (dictation) b) sifət düzəldən suffikslər: -ous (dangerous), -al (cultural), -y (dirty), -ful (skillful) c) fel düzəldən suffikslər: -en (deepen), -ize (characterize), -ify (specify), -ate (educate) d) zərf düzəldən suffikslər: -ly (quickly), -ward (homeward) , -wise (zigzagwise) e) say düzəldən suffikslər: -fold (threefold), -teen (thirteen), -ty (seventy), -th (fourth) [58].

2) Semantik təsnifat. Kökün leksik anlamını dəyişən suffikslər qruplara ayrıla bilər. Misal üçün, isim düzəldən suffikslər aşağıda qeyd edilənlərə bildirir a) milliyət: -ian (İtalian), -ish (Scottish), -ese (Japanese), -ish (İrish), -an (American) b) kiçiltmə bildirmə: -ette (roomette), -kin (babykin), -ie (horsie), -ling (duckling) c) kollektivlik: -ment (government), -ship (readership) d) hərəkətin icraçısı: -ist (florist), -er (writer), -ent (student), -ee (referee), -ant (asistant) e) keyfiyyət: -ness (kindheartedness), -ity (productivity) [38, s.84-85].

3) Sözü kökünün leksik qrammatik səciyyəsi. Müəyyən kök qruplarına artırılan suffikslər bunlara ayrılır: a) Feili köklərə artırılan suffikslər: -ing (meeting), -ment (agreement) b) İsim bildirən köklərə artırılan suffikslər: -ism (behaviorism), -ful

(handful) c) sifət bildirən köklərə artırılan suffikslər: -en (weaken), -ish (longish) [58].

4) Suffikslərin mənşəyi. Suffikslərin mənşəyini bu şəkildə qeyd etmək mümkündür: a) Roman mənşəli: -ment, -eer, -ible, -tion, -able b) Yunan mənşəli: -ism, -ize, -ist, -ite c) Rus mənşəli: -nik d) Alman mənşəli: -ly, -ful, -less, -er e) Latin mənşəli: -um, -us f) Fransız mənşəli: -age, -ee, -ard, -ess, -ance\-ence [59].

5) Məhsuldarlıq. Bu ad altında aşağıda qeyd edilənlər vurğulanır:

1) məhsuldar suffikslər: -er (waiter), -less (jobless), -ify (qualify), -ism (realism);

2) yarım-məhsuldar suffikslər: -ette (roomette), -ward (homeward), -eer (engineer);

3) qeyri-məhsuldar suffikslər: -th (strength), -ard (drinkard), -ie (birdie), le (bundle) [59].

Prefiks vasitəsilə söz yaratma söz kökünə prefiks əlavə etməklə sözlərin düzəldilməsidir. Bu, müasir ingilis dilində fellərin düzəldilməsi üçün daha çox xarakterikdir. Müasir ingilis dilində sözdüzəltmədə 51 prefiks iştirak edir. Onlar adətən sözün aid olduğu nitq hissəsini yox, kökün leksik mənasını dəyişirlər. Lakin iki prefiks var ki, onlar sözün aid olduğu nitq hissəsini dəyişirlər. Həmin prefikslər “en-“ və “be-“ suffiksləridir-large (sifət), enlarge (fel), be- little (sifət), belittle (fel) [38, s.82].

Prefikslər suffikslərlə müqayisədə daha müstəqil hesab edilirlər. Adətən bəlli bir nitq hissəsinin paradiqması ilə sıx əlaqəli olan suffiks vasitəsilə söz düzəltmədən fərqli olaraq prefiks vasitəsilə söz düzəltmə bu baxımdan bitərəf hesab edilir. Dilçilik ədəbiyyatında sözdüzəldici suffikslərin isim düzəldən, zərf düzəldən və s. kimi ayrılması mühümdür. Prefikslərə fərqli baxılır. Onlar ya əlifba sırasına uyğun təsvir olunur ya da mənasına, funksiyasına, yaxud mənşəyinə uyğun şəkildə qruplara bölünür, ancaq heç vaxt nitq hissəsinə uyğun olaraq bölünmür. Prefikslər həm abstrakt sözlərdə, həm də funksional sözlərdə işlədilən xüsusi prefikslərdir. Funksional sözlərdə işlədilən prefikslər isə yarım müstəqil morfemlər hesab edilir, çünki onlar dildə olduğu kimi dərk edilir: məs, over- (overwork). İngilis dilində prefikslərin başlıca funksiyası eyni nitq hissəsinin leksik anlamını dəyişməkdir. Lakin

aparılan son araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, sözləri müxtəlif nitq hissələrinə çevirə biləcək bir neçə prefiks mövcuddur: məs, gulf (körfəz), begulf (dərindən təsir etmək).

Prefikslər müxtəlif xüsusiyyətlərə görə qruplara ayılır. Bunlara aiddir:

1) *Semantik təsnifat* a) təkrarlılığı, yaxud əks dəyişikliyi bildirən prefikslər: dis- (appear), re- (read) b) mənfi anlamı ifadə edən prefikslər: non- (nonofficial), un- (unhappy), ir- (irregular) c) vaxt, məkan, dərəcə münasibətlərini əks etdirən prefikslər: over- (overdo), pre- (preschool), ex- (exstudent), hyper- (hypercritical) 2) Prefikslərin mənşəyi. a) Latın mənşəli: co- (coauthor), inter- (international), post- (postsoviet), re- (redo), dis- (disconnect), pre- (prevent), non- (nonviolent), sub- (submarine) b) Roman mənşəli: de- (deescalate), ex- (exhusband) c) Yunan mənşəli: micro (microscope), mono- (monocultural), bio- (biophysics) d) alman mənşəli: under- (underestimate), over- (overcome) [59].

Sözün saxlanma yeri, sözün yaranması və söz düzəltmə əməliyyatlarının necə baş verdiyini müəyyən etmək üçün insanın zəhnindəki daxili prosesləri təhlil edərkən araşdırılmalı xüsusiyyətlərdən biri də söz yaratma işidir. Şəkilçi vasitəsilə söz yaratmaq və konversiyadan başqa insanın yaddaşında olan iki sözün birləşməsi ilə yaranan yeni söz mürəkkəb söz adlanır. İngilis dilinin qrammatikasında mürəkkəb söz düzəltmə yeni kəlimə yaratmaq üçün iki yaxud daha çox sözün (isim, fel, zərf, sifət və s.) birləşdirilməsi prosesinə deyilir.

2) *Mürəkkəb söz düzəltmə*. Mürəkkəb sözlərin yaradılması ingiliscə söz yaradıcılığının ən məhsuldar növü olsa da, linqvistik təhlil baxımından bəlkə də ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Mürəkkəb sözlərin bir çoxu soldakı üzvün bir formada sağdakı üzvü dəyişdirəcəyi formada izah edilir. Belə ki, a film society sözü, əsasən, filmlərlə bağlı cəmiyyəti nəzərdə tutur. Bu misaldan aydın olur ki, soldakı söz sağdakı sözlə birləşərək nisbətən yeni məna əmələ gətirir. Mürəkkəb sözlərin yaradılması yeni kəlimə yaratmaq üçün iki, yaxud daha çox sözün birləşməsi olaraq təyin edilir və bu tərif öz növbəsində iki vacib fikri özündə əks etdirir. Birincisi, birləşmənin iki, yaxud daha çox elementdən ibarət olması ikincisi isə bu elementlərin sözlər olmasıdır. Mürəkkəb sözlər müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının

məhsuldar növlərindən biridir. Mürəkkəb sözlər ayrılmaz söz vahidləri hesab olunur. Onlar bəzən bitişik (moonlight, housewife, newspaper), bəzən defislə (ten-storey), bəzən isə ayrıca yazılır (training room). Bitişik forma adətən iki qısa sözün birgə yazıldığı formadır. Güman olunur ki, bitişik yazılan mürəkkəb sözlər dildə uzun müddət öncə yaradılmış təkhecalı vahidlərlə müəyyənləşdirilib. Defislə yazılanlar iki və daha çox sözün defislə əlaqələndirilməsi ilə yaranır. Fund-raiser, absent-minded kimi şəkilçilərdən ibarət olan habelə sifət+sifət quruluşunda olan (good-looking), həm də fel+fel quruluşunda olan (freeze-dry) mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Sözlərin daxil olduğu mürəkkəb sözlər də adətən defislə yazılır. Məs, mother-in-law.

İngilis dilində mürəkkəb sözlərin yazılış formaları çox da sabit deyil. Belə ki, eyni kontekstdə mürəkkəb sözlər müxtəlif formalarda yazıla bilər. Məs, spaceship sözü həm ayrı, həm də bitişik yazıla bilər. Onların semantik vahidliyi adətən güclü olur. Bu zaman ümumən anlamın tərkibi hissələrinin anlamlarının cəmi olmayan idiomatik birləşmələr meydana çıxır: məs, brain-drain. İdiomatik olmayan mürəkkəb sözlərdə semantik vahidlik güclü olur: məs raincoat, classroom. İngilis dilində mürəkkəb sözlər üçün sintaktik və morfoloji fəaliyyətə malik vahidlik xasdır. Onlar cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edir və yalnız komponentlərdən biri qrammatik cəhətdən dəyişə bilər. Məs, These two girls are my sisters-in-law. "Sisters-in-law" bu cümlədə predikativdir və yalnız birinci komponent qrammatik cəhətdən dəyişir.

Mürəkkəb sözlərin iki ümumi semantik təsnifatı var: endosentrik və eksosentrik mürəkkəb sözlər. Endosentrik mürəkkəb sözlər bütöv sözün əsas mənasının daxil olduğu kateqorial hissədən və bu mənanı məhdudlaşdıran təyinedicidən ibarətdir. Məs, fisherman-balıqçı. Bu sözdə "man" əsas hissə, "fisher" təyinedici hissədir. Endosentrik mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri adətən eyni nitq hissəsinə aid olur. Başqa nümunələr watchman, bookstore, schoolgirl. Eksosentrik mürəkkəb sözlərdə sözün ifadə etdiyi məna onun tərkib hissələrinə əsasən başa düşülmür: Məs, scarecrow (müqəvva) scare-vahimə, crow-qarğa deməkdir. Digər nümunələr red-hot, bluebell, sabretooth və s. [28, s.55].

Mürəkkəb sözlərin quruluşu vurğunun vahidliyindən, semantik bütövlükdən, sözün ayrı, yaxud bitişik yazılmasından asılıdır. Bu sözlər vahid ideya ifadə edir və iki sözün bir-birindən ayrılması bəzən fərqli mənalara yol açır. Məs, a black bird (qara quş) sintaktik qrup, a 'blackbird (qaratoyuq) mürəkkəb sözdür [28, s. 55].

Özünəməxsus struktur və semantik xüsusiyyətlərə malik olan hər hansı bir dildə mürəkkəb sözlər ayrılmaz lüğət vahidi kimi xüsusən hesaba alınmalıdır. Müasir ingilis dilində mürəkkəb sözlər sözdüzəltmənin məhsuldar kateqoriyalarından biri hesab edilir. Bəzi birləşmələr digərləri ilə müqayisədə geniş yayılsa da, bəziləri qeyri-adi olsa da mahiyyət etibarilə hər hansı bir nitq hissəsinin birləşməsi bu formada istifadə edilə bilər. Mürəkkəb sözün əsas məğzi vahid fikir ortaya qoymaqdır. Lakin mürəkkəb sözün ayrı-ayrı tərkib hissələrinin birləşməsində təbii ki fərqli dərəcələr var.

Mürəkkəb sözlərin xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ən az üç aspekti qeyd edilir. Birincisi, struktur aspektidir. Burada 4 növ mürəkkəb söz fərqləndirilir:

- 1) Hər biri sadə köklərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər-football, moonlight;
- 2) Tərkibindəki sözlərdən ən azı biri mürəkkəb söz olan mürəkkəb sözlər-newspaper man;
- 3) Tərkibindəki sözlərdən ən azı biri düzəltmə olan mürəkkəb sözlər-dishwasher;
- 4) Tərkibindəki sözlərdən ən azı biri qısaldılmış mürəkkəb sözlər-TV-show.

Digər maraqlı məsələ sözü təşkil edən tərkib hissələrinin ayrı mənaları və mürəkkəb sözün həqiqi mənasıdır. G.V.Kulanova burada üç təsnifat ayırır: 1) idiomatik olmayan mürəkkəb sözlər. Bunlar sözlərin ayrı-ayrılıqda mənalarının cəmi kimi başa düşülür: məs, dancingroom, bedroom, classroom 2) idiomatik mürəkkəb sözlər. Burada komponentlərdən biri, yaxud ikisi anlamı dəyişir: məs, chatterbox. Box sözü ayrılıqda qutu mənasını versə də chatterbox boşboğaz deməkdir. 3) olduqca idiomatik mürəkkəb sözlər. Bu tip sözlərdə mənə vahidlərin ayrı-ayrılıqda mənalarına uyğun gəlmir: məs, ladybird (parabüzən) quş yox, həşərat anlamına gəlir [23, s. 16].

Komponentlərin birləşmə vasitələrinə uyğun olaraq mürəkkəb sözlərin təsnifatı neytral sintaktik, struktural və morfoloji tiplərə ayrılır. Neytral mürəkkəb sözlərdə mürəkkəb söz yaratma prosesi iki sözün qarşılaşdırılması ilə heç bir bağlayıcı

element olmadan həyata keçirilir. Məs, sunshine, sunset. Köklərin quruluşundan asılı olaraq neytral mürəkkəb sözlərin üç yarım tipi var:

1) Şəkilçisiz köklərdən ibarət olan sadə neytral mürəkkəb sözlər: məs, airport, butterfly;

2) Tərkibində şəkilçi olan düzəltmə mürəkkəb sözlər: məs, absent-minded;

3) Tərkibində qısaldılmış söz olan mürəkkəb sözlər: məs, V-day. Sintaktik struktural mürəkkəb sözlərdə sözünü zərf, artikl kimi nitq hissələrinin bir hissəsi müşahidə olunur. Məs, brother-in-law. Morfoloji mürəkkəb sözlər sayca azlıq təşkil edir. Bu növ qeyri-məhsuldar hesab olunur və burada iki mürəkkəb söz kökləri bağlayıcı sait, yaxud samitlə birləşdirilir: məs, speedometr. Burada o saiti vasitəsilə iki söz birləşərək anlam əmələ gətirib.

Digər söz yaradıcı vasitələr kimi mürəkkəb söz düzəltmənin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Mürəkkəb sözlər onlar arasında semantik əlaqələrdən və kökdən formal və semantik cəhətdən asılıdır ki, bu da vahidlər arasında əlaqələri əks etdirir. İlk baxışda mürəkkəb sözlərdə iki, yaxud daha çox leksemlərin iştirak etdiyi nəzərə çarpar, lakin burada iştirak edən hissələr vahid element kimi çıxış edir. Məs, eggplant sözü istər egg, istərsə də plant sözüne əsaslanmır. Bu söz tək vurğu ilə bir element kimi tələffüz edilir və qrammatik cəhətdən də element kimi istifadə edilir. Məs, onun cəm forması eggsplant yox, eggplants-dir.

Söz birləşməsindən fərqli olaraq əsl mürəkkəb söz qrammatik vahid kimi çıxış edir, adətən vahid vurğu qəbul edir və hissələrinin cəmindən fərqli anlam verir. Yeni yaradılmış sözlər adətən hər cür komponentləri özündə əks etdirə bilər, amma daha çox iki isimdən ibarət olur: məs, dog-house. Adətən insanlar frazanın qısa versiyasını yaratmaq üçün ismin istifadəsini təsvir edən isim və əşyanı birləşdirməyə meyil edirlər. Məs, “fork used for bananas” əvəzinə banana fork işlədilir [13, s.154].

Mürəkkəb sözün struktural cəhətdən vahidliyi vurğunun vahidliyindən, bitişik və ya defislə yazılışından, semantik vahidlikdən asılıdır. Bu qeyd edilənlər hər bir dildə mürəkkəb sözlərin xüsusiyyətləridir. Mürəkkəb sözlər üç formada vurğu götürə bilər 1) ilk sözdə vurğu məs 'greenhouse, 'bedroom, 'seafood; 2) qoşa vurğu, yəni

birinci söz qüvvətli ikinci söz zəif vurğu qəbul edir: 'blood-`vessel; 3) Hər iki söz eyni səviyyədə vurğu götürür: 'icy-'cold.

4) *Blending*. *Blending* adlandırılan söz düzəltmə üsulu müxtəlif anlama malik iki fərqli kəlimənin birləşərək yeni kəlimə yaratmasıdır. Belə sözlər adətən dildə mövcud olan iki şeyin xüsusiyyətlərini, yaxud təriflərini birləşdirən yeni ixtira, yaxud fenomeni xarakterizə etmək üçün yaradılır. *Blending* termininin digər adı portmanto yaxud portmanto sözlərdir və portmanto sözünün mənası çamadan deməkdir. Bu terminə ilk dəfə Böyük Britaniya yazıçısı Luis Kerrolun 1871-ci ildə yazdığı "Through the Looking-Glass" adlı kitabında rast gəlinir. Kitabda Humpti Dumpti Alisə dildə mövcud olan sözlərdən yeni sözlər yaratmaqla bağlı belə cümlə işlədir. "Görürsən necə də portmantoya bənzəyir, bir sözə yığılmış iki fərqli məna var" [42].

5) *Konversiya*. Dilçilik elmində konversiya şəkilçidən istifadə etmədən sözdüzəltmənin bir yoludur. Bu səbəbdən o, bəzən şəkilçisiz sözdüzəltmə də adlanır. Konversiya sözün aid olduğu nitq hissəsini dəyişməklə mövcud sözdən yeni sözün yaradılmasıdır. Konversiya mövcud sözü müxtəlif söz sinfinə, sintaktik kateqoriyaya və yaxud nitq hissəsinə çevirən söz yaratma prosesidir. Baxmayaraq ki yeni söz onunla əlaqəlidir, əslində o yeni anlam ifadə edir. Həmçinin nitq hissəsi kimi yeni kateqoriyaya səciyyəvi olan yeni paradigması var. Konversiyaya misallar bunlar ola bilər: love-to love, a can- can, empty-to empty, a bottle-to bottle, an ear-to ear və s.

Konversiya sözü latın mənşəli "conversio" sözündən yaranıb. Dəyişilmə, çevrilmə mənasına gəlir. Dilçilikdə bu hadisə vasitəsilə müəyyən söz əsasının öz fonetik və morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni sözlərin yaranması başa düşülür [3, s.480]. Akademik A.Axundov "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu terminin latın mənşəli olub, mənasının: "1) dəyişmə, bir haldan başqa hala keçmə 2) dilçilikdə isə substantivləşmə (isimləşmə), verballaşma (feilləşmə)" olduğunu göstərmişdir [2, s. 179].

Konversiyaya termin kimi ilk dəfə 1891-ci ildə ingilis filoloqu Henri Svitin "Yeni ingilis dili qrammatikası" adlı kitabında rast gəlinir. Konversiyaya elm adamları tərəfindən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. H. Marçand özünün müasir ingilis dilinin kateqoriyaları və tipləri adlı kitabında qeyd edir ki, konversiya

morfoloji-sintaktik söz yaradıcısıdır, çünki paradiqma dəyişikliyi yox, həm də sintaktik funksiya dəyişikliyi də nəzərə çarpır . O, bu fikrə uyğun belə cümlə nümunə verir: “My friend wants some paper for his room”. Bu cümlədə “paper” ismi cümlənin tamamlığıdır [29, s.106].

Konversiyanın araşdırılması çox böyük maraq doğurur, ona görə ki, lüğət və qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi dilin sistemli şəkildə xarakteri heç bir mənbədə bu qədər açıq formada nümayiş edilmir. Onu araşdırdıqca sözdüzəltmə tiplərinin dildə tez-tez rast gəlinən söz quruluşunun xarakterindən asılı olduğunu anlamaq olur. Müasir ingilis dilində konversiyanın geniş yayılmasının başlıca səbəbi sözün aid edildiyi nitq hissəsini qeyd edən formal işarələrin mövcud olmamasındadır. Vəkilova D. konversiya haqda belə yazır: “Dilçilikdə konversiyaya aid iki cür yanaşma var: sinxronik və diaxronik yanaşma. Məsələn, 1) It was a picture of a woman sitting on a sofa. 2) I pictured their lives. 3) It was a cover for the machine. 4) They covered the machine to protect it from rain and snow. Bu cümlələrdəki a picture və to picture, a cover-to cover sözləri fonetik cəhətdən eynidir. Eləcə də bu sözlərin kökü oxşardır, daha doğrusu desək, struktur cəhətdən eynidirlər. Bu sözlər arasındakı fərq morfoloji-sintaktik və semantik fərqlərdir. Fonetik cəhətdən oxşar olan bu sözlər omonim köklər kimi götürülə bilər. Konversiyaya diaxronik yanaşma ingilis dilinin inkişafı zamanı sonluqların zəifləyib tədricən aradan çıxması nəticəsində konversiya vasitəsilə isim və fəllərin formaca oxşarlığı ilə əlaqədardır. Belə ki, sonluqların zəifləyib itməsi ilə fel və isimlərin tələffüzündə eynilik yaranmışdır. Məsələn, qədim care (n) sözü carien (v) feli kimi, smoke sözü smokien (n) ismi şəklində olmuş, şəkilçilərin itməsi nəticəsində smoke care formasına çevrilmişdir. Smoke-to smoke, care-to care cütləri əmələ gəlib” [7, s.242].

Bəzi sözlər çox uzun zamandır ki, çoxsaylı nitq hissələri kimi çıxış edir ki, onların da mənbəyi bir az qaranlıqdır. Əlbəttə, belə sözlər haqqında danışarkən belə sual qarşıya çıxır: Hansı versiyası birinci yaranıb isim, yoxsa fel versiyası?. Bari Bleyk bu haqda belə fikir irəli sürür. “Demək olar ki, konversiyanın bütün nümunələri isim, fel və sifət arasında dəyişikliyə aiddir. Bəzi hallarda dəyişikliyin istiqaməti aydın olur. Uzun zamandır ki, biz text sözünü isim kimi işlədirik, amma

son zamanlar bu söz cib telefonları vasitəsilə çoxlu sayda abbreviaturalardan ibarət mesajların yollanması ilə əlaqədar olaraq fəl kimi istifadə edilməyə başladı. Başqa hallarda bu sözün hansı nitq hissəsi olmasını deməkdə təərəddüd edə bilərik. Əvvəlcə isim, yoxsa fəl kimi işlənməsi haqda sual yaranardı” [19, s.28].

İngilis dilində konversiyanın ətraflı araşdırılması məşhur rus dilçisi A.İ.Smirnitskiyə aiddir. Görkəmli alim bu dildə konversiyaya eyni kəlimənin fərqli nitq hissələri funksiyasında işlənməsi kimi yanaşmır. Alim bu sözlərin yalnız bir-biri ilə kökləri ilə bağlı olan ayrı-ayrı sözlər olduğu fikrini irəli sürür. Sonda o qeyd edir ki, konversiya elə bir sözdüzəltmə üsuludur ki, bu zaman təkcə sözün paradiqması sözdüzəltmə vasitəsi kimi çıxış edir. Məs, to hit fəlini hit ismindən yaratmaq üçün ismin paradiqmasını (a hit, hits) qaydasız fəlin paradiqması üçün dəyişirik. Yeni yaranan söz çox, yaxud az asanlıqla digər nitq hissəsi ilə əlaqələndirilsə də, orijinaldan fərqli mənə daşıyır [10, s.16].

Konversiya ənənəvi və təsadüfi olmaqla iki yerə ayrılır. Ənənəvi konversiyada sözün ifadə etdiyi mənə lüğətlərdə qeyd edilir. Məs, aim-to aim, can-to can. Lakin təsadüfi konversiyada sözün ifadə etdiyi mənə lüğətlərdə rast gəlinmir. Buna adətən danışıq dilində rast gəlinir. Konversiyanın yüksək məhsuldarlığı öz əksini nitqdə tapır. Məs, dükan satıcısının bir gecədə şaftalı əvəzinə onuncu dəfə ona portağal təklif edəndə O.Henrinin özündən çıxmış qəhrəmanı belə bir cümlə işlədir: "If anybody oranges me again tonight, I'll knock his face off" [30, s. 30]. To orange sözünün lüğətdə olma ehtimalı çox azdır. Bu situasiyada sözün istifadəsi müxtəsərlik, ekspressivlik və yumor tələbatına cavab verir.

A.Cin isə konversiya haqda belə yazır: “Konversiya həm də funksional keçid adlandırılır və demək olar ki, bütün formalarda-həm yazıda, həm də nitqdə rast gəlinir. Konversiya müasir ingilis dilində çox geniş yayılmışdır. Belə ki isimlərin və fəllərin baza formaları bir çox hallarda oxşardır” [13, s.160].

Məlum olduğu kimi konversiyaya dilin inkişafının bütün etablarında təsadüf olunur. İsmi fələ, (a hit- to hit) fəli sifətə, (to empty-empty) fəli ismə (to say- a say) konversiya etmək imkanı müxtəlif səviyyələrdə onun struktur elementlərinin fəaliyyəti ilə bağlı müasir ingilis dilinin ən diqqətəlayiq xüsusiyyətidir.

Konversiyanın araşdırılması kök, sözün kökü və qrammatik formasının səs baxımından eynilik təşkil etməsi nəticəsində ortaya çıxan interparadiqmatik omonimiya problemi ilə birbaşa uyğunluq təşkil edir. İngilis dilində hələ də yeni konversiyalar yaradılır və çox güman ki, həmişə bu davam edəcək. Bu kimi prosesləri araşdıran dilçilər israr edirlər ki, məna konversiyanın semantik cəhətdən məntiqli olub-olmamasını təyin edən ən əsas amillərdən biridir. Sözlərə təsadüfən yeni sintaktik kateqoriyalar verilməməlidir. Konversiya daxili törəmə tipidir. Leksemlər affiks artırmadan onların aid olduğu söz sinfini dəyişir. Bu üsulla əsasən isim, feil və sifətlər yaradılır, xüsusən isimdən yaranan fellər yəni denominal fellər, (to work) feldən düzələn isimlər, yəni deverbil isimlər (a return). Deverbil fellərin xüsusi növü frazal fellərdən yaranır: məs, a knockoff (saxta kopya).

6) *Dilin lüğət tərkibi heç də sabit qalmır.* O davamlı şəkildə dəyişir. Yeni anlayışlar ortaya çıxır ki, bu da onları adlandırmaq üçün yeni kəlimələr tələb edir və bu yeni kəlimələr neologizmlər adlanır. Bəzən bəzi anlayışlar və sözlər ümumişlək sözlər olaraq istifadədən çıxır. Bəzən yeni anlayış başqa sözün əvəzinə istifadə edilir və əvvəlki söz artıq arxaik sözə çevrilmiş olur. Bütün bu səbəbləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, dildə mövcud olan sözlərin sayı sabit deyil. İngilis dili zaman-zaman dəyişir. O, Şekspir dövründən bəri çox dəyişib və bu gün də inkişaf edib dəyişir. Yeni fikirlər, anlayışlar və predmetlərin izaha ehtiyacı var. Nəticə etibarilə ingilis dilində yeni sözlər, ifadələr meydana çıxır. Neologizm yunan mənşəli söz olub neo-yeni, logos-nitq tələffüz deməkdir. Adətən onlar müəyyən şəxsin adı, hadisə, texnologiya ilə əlaqəli olur. Söz neologizm kimi fərdlərin onu fikirləşmədən istifadə etməyə başlayana kimi qalır və müvafiq olaraq istifadə olunmadığı və fərdlərin onu istifadə etmədiyi halda dildən çıxır. Konkret şəkildə hansı neologizmlərin dildə qalacağı, hansıların dildən çıxacağını demək qeyri-mümkündür. Neologizm sözü aşağıdakı mənalara malikdir:

- 1) yeni söz, məna, istifadə və ya fraza;
- 2) yeni sözlərin və ya mövcud sözlərin yeni mənalarının tətbiqi və ya istifadəsi;
- 3) yeni nəzəriyyənin, xüsusilə müqəddəs yazıların yeni izahatı;

4) (psixiatriya sahəsində) yalnız danışan şəxs tərəfindən başa düşülən digər sözlərin birləşməsindən ibarət olan yeni söz : adətən şizofreniya xəstələrinin nitqində rast gəlinir [43].

Dilin sabit olmadığı, təkamül prosesindən keçdiyinin bariz nümunəsi, dilin lüğət ehtiyatına yeni sözlərin daxil olmasıdır. 2003-cü ildə əsası qoyulan və bütün dünyada dillə bağlı son tendensiyaları nəzərdə saxlayan, sənədləşdirən və analiz edən Global Language Monitorun araşdırmalarına əsasən dünya dillərinin lüğət tərkibində hər il 5400 yeni söz yaranır [48].

Neologizmin ömrü məhdud çərçivədə olur, çünki neologizm ya rəsmi şəkildə dildə qəbul ediləcək (belə olarsa söz neologizm olmaqdan çıxacaq), ya da istifadə edilməməsi səbəbindən qeyri-məlum olacaq. Neologizmlər kütləvi informasiya vasitələri internet resursları şifahi nitq akademik yazılarla dildə möhkəmlənə və dilin qəbul edilmiş hissəsinə çevrilə bilirlər. Onların dilin bir hissəsi olub-olmaması məsələsi bir neçə amildən xüsusən geniş kütlə tərəfindən qəbul edilib-edilməməsindən asılıdır. Neologizmlər onların aid olduğu sahədə fəaliyyət göstərməyən insanlar üçün yorucu və anlamsız ola bilər. Tviterlə bağlı bir neçə neologizmə baxaq. hastag- a hash sign (#), used on social media especially Twitter, to identify a keyword or topic of interest. Tweepers.-Twitter users (Twitter + people). Dilin bütün mərhələlərində yeni sözlər meydana çıxmağa bilər. Table skin scream plum kimi sözlər vaxtilə yeni sözlər olsa da bu gün ümumişlək sözlərdir.

1.2. İngilis söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar növləri

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar növləri bunlardır:

1) səs əvəzlənməsi; 2) səs imitasiyası (onomatopeya); 3) alınma sözlər; 4) əks söz düzəltmə; 5) reduplikasiya; 6) ellipsis; 7) fərqləndirici vurğu; 8) ikonik sözdüzəltmə; 9) uydurma sözlər; 10) səhvlər, səhv eşitmələr, səhv tələffüzlər; 11) antonomaziya; 12) eponimlər.

1) Səs əvəzlənməsi bəzi səslərin yeni söz yaratmaq üçün dəyişikliyə uğraması nəticəsində meydana çıxan söz düzəltmənin bir növüdür. Səs əvəzlənməsinin digər

adı əvəzlənmə və ya səs mübadiləsidir. Səs mübadiləsi bir və eyni morfemin səs formasında bir və eyni yeri tutan səslərin əvəzlənməsinə deyilir. Səs əvəzlənməsi söz kökünün fonemik tərkibində müəyyənləşdirilir. Əvəzlənmə kökdəki samitə, yaxud saitə təsir göstərə bilər: məs, 1) to fall- to fell, to knot-knit. 2) blood- to bleed, food- to feed. Samit əvəzlənməsi axırıncı samitin əvəzlənməsi ilə bir nitq hissəsinin digərindən törəməsi ilə də meydana çıxır: məs, life- to live. to advise-advice. Səs əvəzlənməsi bütün Hind-Avropa dilləri qrupuna aid olan dillərin əlamətidir. Əvəzlənmə söz yaradıcılığında müəyyən funksiyaya malikdir. Ən çox rast gəlinən əvəzlənmə sait əvəzlənməsidir, məs: blood- to bleed, goose-geese, foot-feet. Samit əvəzlənməsi sait əvəzlənməsi ilə müqayisədə daha az rast gəlinir, məs: advice- to advise. Bəzi hallarda həm sait, həm də samit əvəzlənməsi nəzərə çarpa bilər, məs: choice-to choose. Bu növ qədim ingilis dilində məhsuldar olsa da, müasir ingilis dilində qeyri-məhsuldar hesab olunur və digər Hind-Avropa dillərində də rast gəlinməkdədir.

İngilis dilində leksik səs əvəzlənməsi, yəni kök saitinin və ya kök samitinin, ya da hər ikisinin dəyişməsi qədimdə söz yaradıcılığında müəyyən qədər nüfuza malik idi, amma müasir dövrdə mühüm rol oynamır . Səs əvəzlənməsi müxtəlif amillərdən qaynaqlana bilər. Məs, elm xadimlərinə bəlli olan dil inkişafı dövründə fonetik qanunlarla izah edilə bilməyən qədim ablautun nəticəsi ola bilər, məs speak-speech. Bəzən səs dəyişməsi şəkilçinin əlavə edilib dəyişikliyinin olması ilə, yəni samitin, yaxud sait fonoloji dəyişikliyi ilə nəticələnir, məs: deep-depth, to decide-decision, steal-stealth.

2) Onomatopeya (səs imitasiyası) hərəkətin, yaxud predmetin onunla bağı təbii səsin az, yaxud çox dəqiqliklə törəməsi ilə adlandırılmasıdır. O, söz formasında təbii səsləri təqlid etməkdir. Bu sözlər predmetlər, insanlar və ya yerlər haqqında fikirlər yaratmağımıza kömək edir. Bu maraqlı söz düzəltmə üsulu ilə yaranan sözlər heyvanlar, insanlar, quşlar, bir sözlə, canlı varlıqlar tərəfindən çıxarılan müxtəlif növ sözləri imitasiya edərək yaradılır. Məs, hoot-ulamaq, cluck-qaqqıltı, howl-uğuldamaq, honk-çöl ördəyinin çıxardığı səs. Onomatopeya dillərdən asılı olaraq fərqli ola bilər. Onomatopeya müəyyən qədər geniş dil sistemində uyğun gəlir. Bu

səbəbdən saatin səsi ingilis dilində tik tock, ispan dilində isə tic tac kimi ifadə edilə bilər. Onomatopoeik sözlər bir obyektin müxtəlif səslərini ifadə etdiklərinə görə kombinasiyalarda olur. Misal üçün, müxtəlif su səslərini ifadə edən sözlər qrupuna bu sözlər aiddir: splish-splash, drizzle, drop. Eynilə *giggle*, *murmur* kimi sözlər insan səsinin müxtəlif tiplərini bildirir. Baxmayaraq ki, ingilis dilində onomatopeya termini bir səsin təqlidi mənasını verir, mürəkkəb söz olan onomatopeya yunan dilində adlar düzəltmək və ya yaratmaq mənasına gəlir. Belə sözlər real səsləri birbaşa əks etdirmir, çünki eyni səslər fərqli dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə olunur.

Dilşünasların bəziləri səs imitasiyasını səs simvolizmi adlandırırlar. Bir neçə oxşar sözlərdə eyni səs birləşmələri işləndiyi üçün onlar məna ilə sıx əlaqələndirilir. Bu üsuldən yaranan sözlər ifadəlidir və bəzən isimi nidadan fərqləndirmək çətin olur. Məs, boom!, bang! Bu üsul dilə çox söz vermir, ancaq bir çox dillərdə mövcuddur. Bu tip sözlər dil qanunauyğunluqlarından asılı olmayaraq real səsləri özündə əks etdirir. Feillərin çoxu ünsiyyət prosesində, yaxud hislərini biruzə verərkən çıxardıqları səsləri göstərir, məs: murmur, whisper. Onomatopoeik sözlər söz yaradıcılığında və semantik inkişafda rol oynayırlar və məcazi mənaları asanlıqla inkişaf etdirirlər. Məs, croak (qarıldamaq, vaqqıldamaq) to make a characteristic deep hoarse sound. İlkin mənada bu fel qurbağalar, qarğalar, quzğunlarla bağlı işlənir. Metaforik mənada insan səsi ilə bağlı (donquldamaq) mənasında işlənir.

Onomatopoeik sözlərin semantik təsnifatı bu şəkildə verilə bilər: 1) İnsanların çıxardığı səslər (whisper-pıçıldamaq, mutter-donquldamaq, gulp-udqunmaq) 2) Heyvanların (to mew-miyovlamaq, to neigh-kişnəmək), həşəratların və sürünənlərin (to fizz-fisıldamaq, to buzz-vızıldamaq), quşların çıxardığı səslər (cuckoo-quqquldamaq, quack-vaqqıldamaq) 3) Suyu imitasiya edən sözlər (drip-damcılamaq) 4) Əşyaların, cihazların, texnikaların çıxardığı səslər (beep-siqnal vermək, clatter-danqıldamaq) 5) Güclü hərəkəti bildirən sözlər (clash-toqquşmaq). Qeyd etmək lazımdır ki, onomatopoeik sözlər baş verən hadisələri nəzərə çatdırmaq məqsədilə istifadə edilir. Bu sözlər oxucu kütləsinə onların əks etdirdiyi sözlərin səslərini eşidə bilmələrini təmin edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, bu sözlərin vasitəsilə oxucu şairin ərsəyə gətirdiyi aləmə girə bilər. Bu tip sözlərin əhəmiyyəti və

özünəməxsusluğu ondadır ki, onlar oxucunun hissələrinə təsir etmək məcburiyyətindədir. Bunlardan istifadə müəyyən şeyi vurğulamağa kömək edir.

3) Alınma sözlər. Tarixi dilçilikdə xalq etimologiyası sözdə və ya ifadədə tanış olmayan formanın daha tanış olan forma ilə əvəz edilməsi nəticəsində meydana çıxan dəyişiklikdir. Arxaik alınma sözün və ya başqa şəkildə tanış olmayan sözün forması və ya mənası daha tanınmış sözlərə və ya morfemlərə oxşadılaraq yenidən şərh edilir. Alınma sözlərin tarixi inkişafı adətən sözün etimoloji mənasının qeyri-müəyyənliyinə gətirib çıxarır. Daha sonralar sözlər yanlışlıqla söz mənbə ilə əlaqələndirilir. Halbuki əslində söz başqa ara dildən keçmiş ola bilər. “Debt” sözü latın sözü olan “debit” sözündən yox, fransız mənşəli söz olan “dette” sözündən gəlir. “Doubt” sözü də latın sözü olan “dubitare” sözündən yox, fransız sözü olan “doute” sözündən gəlir. Lakin alimlər səhvən onları birbaşa latın mənbəsinə aid edib və nəticədə heç vaxt tələffüz olunmayan "b" hərfini təqdim ediblər [38, s.123-124].

Dil daşıyıcılarının həyatında baş verən yeniliklərə uyğun olaraq hər bir dil dəyişikliklərə məruz qalır. Dəyişikliklərə təbii proses kimi baxan Con Alceonun mövqeyinə diqqət yetirək: “Dil sistemi mədəniyyətlə bağlı olduğuna görə geyim, saç düzümü, əyləncədəki dəblər kimi dil də mütəmadi olaraq dəyişir. Dil digər mədəni fəaliyyətlərlə müqayisədə daha yavaş tərzdə təkamül etsə də, ondakı dəyişikliklər daha davamlı və labüddür” [14, s.10].

Sözlər bir sıra linqvistik və ekstralingvistik amillərlə stimullaşdırılan dil kontaktı nəticəsində dildən dilə keçir. İşğallar, mədəniyyətlərarası evlilik, immiqrasiya, maliyyə və ticari müqavilələr kimi amillər, söz çatışmazlığı səbəbindən yaranan leksik boşluğu doldurma zərurəti, daha münasib sözlərdən istifadəyə meyillilik alınma sözlərin meydana çıxmasına yola açacaq amillərdəndir. Alınma sözlər müəyyən bir dildə danışan şəxslərin digər bir dildən (məxəz dildən) aldıkları sözlərə deyilir. Bu sözlər iki dil kollektivi arasında mədəni əlaqələrin nəticəsi hesab olunur. Alınma söz prosedurundan danışılarkən leksik vahidlərin digər dil vasitəsilə götürülməsi başa düşülür. Bu sözlər sintaktik, semantik, fonetik üslubda və sözlərin alınmasıyla dillərin məntiqi səviyyəsində yer alır. Sözlərin digər dildən alınması ünsiyyətdə olan iki dil arasında hər iki istiqamətdə baş verə bilər, amma bu çox vaxt

assimetriya şəkilində baş verir, yəni bir dildən daha çox sözlər o biri dilə keçir. İngilis dili zəngin və çoxşaxəli leksikona malikdir. Bu dil başqa dillərlə yaxın əlaqələr və dil təkamülünü görə dəyişir ki, bu da öz növbəsində mürəkkəb sözlər, funksional keçid, şəkilçi kimi linqvistik proseslərdə əks olunur. Qrinuf və Kitrec qeyd edir ki, İngilis xalqının təşəbbüskar ruhu, səyahət və kolonializmə həvəsi, həmçinin ticarətin yüksək səviyyəli inkişafı dünyanın dörd bir yanından bu dilə yeni sözlərin keçməsinə səbəb oldu [20, s.108].

Alınma sözlər ingilis dilinin paradiqmasına qismən, tam uyğunlaşır və bəzən assimilyasiya olunurlar. Assimilyasiya xarici mənşəli sözün keçdiyi dilin normalarına uyğunlaşma prosesinə deyilir. Qismən assimilyasiya olunan sözlər üç hissəyə bölünür: 1) Semantik cəhətdən assimilyasiya olunmamış sözlər-sombrero, vizier, sari; 2) Qrammatik cəhətdən assimilyasiya olunmamış sözlər-crisis-crisis, formula-formulas, (yaxud formulae) fungus-fungi; 3) Fonetik, yaxud qrafik cəhətdən assimilyasiya olunmamış sözlər-corps, coup d'état, police, buffet. Tam assimilyasiya olunan sözlərə bunlar aiddir :cheese, butter, table, wine. Assimilyasiya olunmayan sözlər qrupuna ingilislərin danışmaq və ya yazılı formada işlətdiyi, lakin assimilyasiya olunmayan və lüğətdə müvafiq ekvivalenti olan sözlər aiddir: məs, ciao (goodbye). Assimilyasiya dərəcəsi əsasən sözün alınma vaxtından, onun istifadə tezliyindən və alınma sözün dilə necə keçməsindən (şifahi, yazı üsulu) asılıdır.

Alınma sözlər iki dil kollektivi arasında mədəni əlaqələrin nəticəsi hesab olunur. Sözlərin digər dildən alınması ünsiyyətdə olan iki dil arasında hər iki istiqamətdə baş verə bilər, amma bu çox vaxt assimetriya şəkilində baş verir, yəni bir dildən daha çox sözlər o biri dilə keçir. Belə olduğu təqdirdə məxəz dil cəmiyyəti prestij, güc üstünlüyünə sahib olur ki, bu da predmetləri və ideyaları dil cəmiyyəti üçün lazımlı və arzuolunan edir.

Alınma sözlərin aşağıdakı növləri mövcuddur: leksik alınma sözlər, semantik alınma sözlər, kalka [38, s.60].

1) Leksik alınma sözlər adətən başqa dillərdən alınan və mənasında dəyişiklik edilməyən sözlərdir. İngilis dilində belə sözlər təxminən 1100-1500-cü illərdə

meydana çıxmağa başladı. Bu vaxt fransız dilindən ingilis dilinə bir çox söz keçib. Məs, joy sözü fransız sözü olan joie sözündən gəlir.

2) Semantik alınma sözlər xarici sözdən alınmış mənaya deyilir. Məs alman sözü realisieren feli ingilis dilindəki realise feli ilə "to make smth happen/come true" və "to become aware of smth" eyni mənada işlənir.

3) Kalka tərcümə prosesinə məruz qalan, lakin original mənasını saxlamayan alınma sözlərdir. Məs, forget-me-not-ne m'oubliez pas [52].

15-ci yüzillikdə ingilis dilinin digər bir neçə dillərlə ən əsası latın, skandinaviya və fransız dilləri ilə çox yaxın əlaqədə olub. Bu mənbələrdən çoxlu sayda sözlərin alınması bir neçə tarixi səbəblərdən qaynaqlanır. Skandinaviya dili eyni mədəni və sosial inkişaf səviyyəsində olan istilaçıların dili idi. Fransız dili özləri ilə yuxarı səviyyəli, sosial sistem bəzəsində bir neçə yeni anlayış gətirən digər istilaçıların dili idi. İngilis dilindəki alınma sözləri analiz edərkən başlıca diqqət orta dövr ingilis dilinə yönəlir. Növbəti yüzilliklərdəki alınma sözlər yalnız son bir neçə il ərzində tədqiq edilməyə başladı. Bu tədqiqatlar alınma sözlərin axının qarşısını almaz və davamlı olduğunu ortaya qoydu. Ən çox alınma sözlər fransız dilindən gəlir. Bu sözlər əsasən elmi mədəni sosial-iqtisadi amillərlə bağlıdır. Alınma sözləri böyük əksəriyyəti (41 faizi) elmi və texniki terminlərdir [27, s. 164].

Vurğulamaq lazımdır ki, müxtəlif dillərdən alınma sözlərin ümumi tarixi səbəbləri bu günə kimi əhəmiyyətli dərəcədə tədqiq edilməsinə baxmayaraq alınma sözlərin sırf linqvistik səbəbləri tədqiqata açıq mövzudur. Alınma sözlər həm fonetik, həm qrammatik, həm də morfoloji quruluşuna görə milli mənşəli sözlərdən fərqlənir. Onların əksəriyyəti tələffüz, qrammatika, yazı baxımından ingilis dilinə tam assimilyasiya olunduğuna görə onları milli mənşəli sözlərdən fərqləndirmək olduqca çətinidir.

Sözlərin alınmasının iki yolu var: birbaşa alınan və dolayı yolla alınan sözlər. Birbaşa alınan sözlər terminin direkt başqa bir dildən olduğu kimi alınmasına deyilir. Məs, fransız mənşəli söz omelette ingilis dilinə fransız dilinə keçmişdir və olduğu kimi saxlanılır. Dolayı yolla alınan sözlər müəyyən kəlimənin məxəz dildən başqa dilə keçməsi (yəni birbaşa alınma söz kimi) sonra isə sözün bu dildən başqa dilə

sonra isə, ehtimal ki, başqasına keçdiyi zaman baş verir. Bu proses baş verərkən söz keçdiyi dilin fonetik, orfoepik, orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşmış olur. Yeni alınan sözü işlədən insanlar ilk öncə həmin sözü bilən məxəz dildə danışanlarla istifadə edə bilər, lakin bəzi hallarda onlar həmin sözü bilməyən insanlarla da işlədir. Bu şəxslərə görə söz "xarici" səslənə bilər. Danışan şəxslərin çoxunun sözü bilmədikləri və onun başqa dildən alındığını düşündükləri halda sözü xarici söz hesab etmək olar. İngilis dilində çoxlu sayda xarici sözlər və frazalar var: məs, Bon appetite (fransız), Schadenfreude (alman), Ciao (ispan).

Alınma sözlərin səciyyəvi əlamətləri və sayı təkcə tarixi şəraitdən, əlaqələrin formasından və müddətindən deyil, eyni zamanda əlaqədar dillərin struktur və gen baxımından yaxınlıq dərəcəsindən asılıdır. Dillər nə qədər bir-birinə yaxın olarsa təsir də bir o qədər güclü və hərtərəfli olur. Bu skandinaviya və fransız dilinin ingilis dilinə təsiri arasındakı nəzərəçarpan fərqi izah edir. Beləliklə qədim ingiliscə ilə yaxın əlaqəsi olan skandinaviya dillərinin təsiri altında bir-biriylə əlaqəsi olmayan, yaxud uzaqdan əlaqəsi olan dillərdən alınma sözlər sinfi alınmışdır (Məs, they, them, their əvəzlilikləri) [27, s.165].

İngilis dili hər hansısa bir dildən xeyli sayda sözün alındığı dövr keçib. Həmin vaxtlar ingilis dilində danışanlarla başqa dillərdə ünsiyyət quran insanlar arasındakı mədəni əlaqələr dövrü ilə üst-üstə düşür. İngiliscə danışanların daima əlaqədə olduqları mədəniyyət dillərindən alınma sözlər qəbul etmək ingiliscə danışanların mədəni tarixinin bir hissəsini təşkil edir. Alınma sözlərin dəb halını almadığı qısamüddətli dövr olub və ABŞda, İngiltərədə və digər ingilis dilli ölkələrdə digər Avropa ölkələrində olduğu kimi yeni alınma sözlərə məhdudiyət qoymağa çalışmaq üçün heç zaman milli akademiya mövcud olmayıb. Zaman keçdikcə dil daşıyıcıları yeni xarici kəlimə ilə tanış ola bilər. İstifadəçi cəmiyyət o dərəcədə böyüyə bilər ki, məxəz dil haqda az, yaxud heç nə bilməyən insanlar da yeni sözləri istifadə edə bilər və beləliklə yeni söz cəmiyyətə uyğun hala gəlir. Bu halda biz həmin sözü alınma söz adlandırırıq. Bütün xarici sözlər alınma sözlərə çevrilir. Əgər onlar geniş yayılmamışdan öncə istifadədən çıxarılsa alınma söz səviyyəsinə qalxa bilmir.

Təxminən 120-dən çox dil ingilis dilinin müasir lüğət tərkibi üçün mənbə olaraq çıxış etmişdir. Əgər biz ingilis dilindəki sözlərin mənbələri qeyd edilən lüğətlərə baxsaq görərik ki, sözlərin çoxu bu və ya digər şəkildə başqa dillərdən alınıb. İngiliscə danışanlar uzun zamandır ki, digər dillərin sözlərini alıb istifadə edən xalqlarla əlaqədə olmuşlar və beləliklə minlərlə ingilis sözləri bu şəkildə alınıb. Məs, waltz sözü alman dilindən, algebra sözü ərəb dilindən, whisky sözü şotland kelt dilindən alınıb. Hər hansı bir dildə digər dillərdə qarşılığı olmayan sözlər ola bilər. Bunlar digər dilin mədəniyyətində olmayan əşyalar, sosial, mədəni və iqtisadi müəssisələr, hadisələr, yaxud mücərrəd anlayışlar ola bilər. Məsəl üçün, əsrlər boyu ingilis dilində istifadə olunan bəzi nümunələri götürək. Bu dilə müxtəlif dillərdən evin növlərini bildiren sözlər (castle, chalet, bungalow), mədəni müəssisə anlayışı bildiren sözlər (opera) və həmçinin siyasi konseptlər üçün sözlər (glasnost) alıb. Adətən müəyyən bir mədəniyyət sosial, mədəni, yaxud texnoloji inkişaf və yenilikləri bildirmək üçün başqa mədəniyyətin dilindən ifadə, yaxud söz alır.

Alınma sözlər dilə iki üsulla daxil olur: şifahi nitqlə (xalqlar arasında birbaşa əlaqə ilə) və yazılı nitqlə (kitablar vasitəsilə dolaylı əlaqə ilə). Şifahi alınan sözlər tarixin ilk mərhələlərində nəzərə çarpsa da, yazılı yolla alınan sözlər son dövrlərdə əhəmiyyət qazanmışdır. Şifahi yolla alınan sözlər (street, chair) adətən qısa olur və adaptasiya prosesində nəzərəçarpan dəyişikliklərə məruz qalır. Yazılı yolla alınan sözlər (belles-lettres, coup d'état) yazı qaydalarını və bəziləri deyiliş formalarını qoruyub saxlayır. Alınma sözlərin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq Plat Con dillər arasında linqvistik münasibətlərin digər dillərdən gələn bəzi kəlimələrin birləşməsi ilə nəticələndiyini qeyd edir. Belə ki, xarici sözlərin mənimsənilməsi biristiqamətli deyil. Bu proses dillərin hamısına, dialekt və jarqonlara müxtəlif dərəcədə və müxtəlif formada təsir göstərir, çünki bu dillərdə danışan birliklər təkə fəaliyyət göstərmir [35, s.88].

İngilis dilində alınma sözlər kelt, latın, yunan, ispan, italyan, fransız, ərəb, fars, skandinavian və s mənşəli ola bilər. 5-6-cı əsrlərin sonlarına doğru bir neçə german tayfası Britaniya adalarına doğru köç etdi. Bu zaman adanın sakinləri olan Keltlərlə üzləşdi. Onlarla əlaqə zamanı işğalçılar bir neçə kelt mənşəli sözləri mənimsədilər.

Bunlara aiddir: whiskey, slogan, brook, cradle və s. Latın mənşəli alınma sözlər bu dilə tarixin ilkin mərhələsində keçməyə başlayıb. Həmin sözlər Anqlo-Saksonlar tərəfindən mənimsənilmişdir. Onların bəziləri Britaniya adalarının yerli sakinlərinin dilində mövcud idi. Latın mənşəli sözlər əsasən ticarətlə əlaqəli sözlərdir: mäs, butter, cheese, pear cook, wine və s. İtaliyan mənşəli alınma sözlər bunlardır: balcony, casino, broccoli, opera, duet, libretto. Ərəb mənşəli alınma sözlər-emir, caravan, khalifa, sultan, vizier, harem. Fransız mənşəli alınma sözlər- sabotage, bouquet, coffee, village, cliché, syrop, fiancée, brunette. İspan mənşəli alınma sözlər-potato, cafeteria, mosquito, vanilla, tomato [60].

4) Əks sözdüzəltmə. Əks sözdüzəltmə diaxronik linqvistikaya məxsus anlayışdır. Bu termini 1879-cu ildən 1915-ci ilə qədər Oksford ingilis dili lüğətinin baş redaktoru, şotlandiyalı leksikoqraf Ceyms Mürrey istifadə edib [49].

Bu yeni söz düzəltmək üçün sonuncu morfemi buraxaraq yeni söz düzəltmə üsuludur. Bu üsul şəkilçi vasitəsilə söz yaratma üsuluna zidd olduğu üçün əks sözdüzəltmə adlanır. Bu üsuldə biz sözü götürürük və sözün sonunda şəkilçi kimi görünən hissəni yeni söz əldə etmək üçün atırıq. Məs, baby-sit (baby-sitter sözündən), to televise (television sözündən), to beg (beggar sözündən), to thought-read (thought-reader sözündən). Gördüyümüz kimi əks sözdüzəltmə hallarında ilkin sözün nitq hissəsi kimi mənası dəyişikliyə uğrayır, isimlərdən fellər əmələ gəlir. Bir cümlə daxilində əks sözdüzəltmə nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Məs, 1) A football player plays a football. 2) A writer writes a poem. Prototiplə düzəltmə söz arasında semantik əlaqə qaydaya tabe olur. Məs, baby-sit "to act or work as a baby-sitter, that is to look after a child or children while the parents are out.

Tək söz olan "asset" cəm sözə bənzəyən "assets" sözündən şəkilçini atmaqla bu sözdüzəltmə üsulu ilə yaradılmışdır. Lakin "assets" sözü original olaraq cəmlik bildirən söz deyil. Bu söz Anqlo-Norman sözü "asetz" dən (müasir fransız sözü olan assez) alınıb. -S səhvən cəmlik bildirən forma olaraq qalıb [32, s.131].

Hər il şəkilçini atmaqla söz düzəltmənin yeni nümunələri meydana çıxır. Onların bəziləri həqiqətən real ehtiyacı qarşıladığı üçün yaradılır. Məs, 1970-ci illərdə Birləşmiş Krallıqda Reading şəhərində bir qrup danışma terapisti onların

etdiyi prosesi adlandırmaq üçün yeni fel-to therap felinə ehtiyac duydu. Şəkilçi atmaqla söz düzəltmə ilk vaxtlarda tənqidlərə səbəb oldu. Məs, 1980-ci illərin sonunda to explete felindən expletive sözünü, accreditation sözündən accreditate sözünü istifadə etməyə tənqidi yanaşılıb [32, s.131-132].

Müasir dövrdə əks sözdüzəltmə məqsədli şəkildə istifadə olunur. 21-ci yüzilliyin əvvəllərində Ceyms Kenninin “Raising the Wind” adlı əsərində Ceremi Didler adlı xarakterin soyadından “to diddle” feli əks sözdüzəltmə vasitəsilə meydana çıxdı. Bu söz düzəltmə üsulu dilin inkişaf qanunauyğunluqlarına görə aparılır. Təsadüfi deyil ki, to sculpt, to typewrite, to babysit kimi sözlər mövcud söz düzəltmə nümunəsinin analogiyasına əsaslanaraq yaradılmışdır.

5) Reduplikasiya. Reduplikasiya morfoloji prosesdir və sözün, yaxud ifadənin olduğu kimi, yaxud cüzi dəyişiklik edilərək təkrarlanmasıdır. Bu adətən tonun və mənənin dəyişikliyinə gətirib çıxara bilər. İfadəni daha da gücləndirmək, onu daha da cəlbedici və maraqlı etmək üçün istifadə olunan metoddur. Reduplikasiya yalnız ingilis dilində deyil, bir sıra dillərdə rast gəlinə bilər, baxmayaraq ki onun linqvistik məhsuldarlıq leveli dəyişir. Reduplikativ sözlər kommunikativ dilin məhsuludur. Reduplikasiya linqvistik ədəbiyyatda bu anlayış üçün standart termdir. Reduplikasiyanı əvəz edən digər terminlər duplikasiya, klonlaşdırma, təkrarlama, qoşalaşdırma və tautonimlərdir. İngilis dilində reduplikasiya adətən iki sözün olduğu kimi və ya kiçik fərqlə təkrarlanması ilə baş verir. Reduplikasiya iki formada-bütöv reduplikasiya və qismən reduplikasiya formasında özünü göstərə bilər. Bütöv reduplikasiyada sözdə dəyişiklik müşahidə olunmadan təkrar olunur. Məs, clop-clop, no-no, pooh-pooh, bonbon, forty-forty. Qismən reduplikasiyada sözlər təkrarlanarkən qismən dəyişikliyə uğrayır. Məs, boogie-woogie, okey-dokey, willy-nilly, riff-raff, hubble-bubble, helter-scelter. Reduplikasiya cəmlilik, qüvvətləndirmə kimi qrammatik funksiyaları ötürmək üçün fleksiyalarda, yeni söz düzəltmək üçün leksik törəmələrdə istifadə edilir. Bu adətən məruzəçinin adi nitqdən daha təsirli, yaxud məcazi tona keçdikdə baş verir.

Reduplikasiyanın növləri bunlardır: 1) Onomatopoeik, məs: hocus-pocus, tick tock; 2) emosional, məs: way to go, no-no! 3) Qafiyəli: easy-peasy, pitter-patter,

love-dovey; 4) Leksik klonlaşdırma həqiqi və real şeyləri təqlidlərə qarşı qoymaq üçün istifadə olunur. Məs: That car is not MINE-mine. It is my parents. 5) Schm-reduplikasiya adətən shm ilə başlayan sözlərə deyilir, məs: apple-shmapple, breakfast-scmreakfast table-shmable [38, s.130].

6) Ellipsis. Ellipsis fraza, yaxud cümlə daxilində sözün, yaxud sözlərin mənaya təsir etmədiyi situasiyalarda buraxılmasıdır. Ellipsis iki cür-qrammatik və leksik ola bilər. Qrammatik ellipsis qrammatik sözlərin atılmasıdır. Məs, When he was a child, he often went to kindergarten. Cümlənin birinci hissəsindən "he was" hissəsi atılsa qrammatik ellipsis sayılır. When a child, he often went to kindergarten. Leksik ellipsis sözdüzəltmə yollarından biri kimi düşünmək olar. Məs, weekly (weekly report ifadəsindən), finals (final exams ifadəsindən), daily (daily news ifadəsindən)

7) Fərqləndirici vurğu. İngilis homoqrafiyasında fərqləndirici vurğu adətən ikihecalı isimlər və roman mənşəli fellərdə rast gəlinir. ' con duct (the manner in which a person behaves), to con ' duct (organize and carry out), 'absent (not present in a place), to ab'sent (go away), in 'crease (fel) , 'increase (isim). Milli mənşəli isimlərdə vurğu adətən ilk hecaya düşür və assimilyasiya prosesində bir çox alınma isimlərdə vurğu birinci hecaya düşür. Eyni xüsusiyyət sifətlər və fellər üçün keçərlidir 'perfect – to per'fect. Fərqləndirici vurğu nə məhsuldardır, nə də qaydalıdır.

Vurğusu ilk hecaya düşən bir çox denominal feillər vardır ki, müvafiq isimlərlə omonimdir . Onlar həm isim, həm də fel kimi işlənərəkən vurğu ilk hecaya düşür exile, figure, preface, quarrel, focus, process, program, triumph, rivet. Bəzi ikihecalı alınma mənşəli sözlər vardır ki, həm isim, həm də fel kimi işlənərəkən vurğu ikinci hecaya düşür: məs, accord, account, advance, amount, approach, attack, attempt, concern, defeat, distress, escape, exclaim, research, etc. [16, s.148].

8) İkonik sözdüzəltməyə dilçilikdə nadir hallarda rast gəlinir. O, müxtəlif formaları ifadə etmək üçün əlifbanın hərflərindən istifadə ilə meydana çıxır. İkonik termin olaraq işarələrin nəzərdə tutulduğu semiotika elminə aiddir. Çarlz Piersə görə

ikon işarə etdiyi obyektə oxşarlıq təşkil edən işarədir. İkonik işarə işarə edənle işarələnin arasında oxşarlıq əlaqəsini göstərən işarədir [32, s.140]. Belə sözlər adətən iki hissədən ibarət olur. Birinci hissə formanı göstərir və o adətən əlifbanın hərfləri ilə qeyd olunur. İkinci isə həmin formanın təsvir edildiyi predmeti adlandıran isimdir. Məs, X-shape, X-crossing.

9) İngilis dilində ən az yayılmış sözdüzəltmə proseslərindən biri uydurma sözlərdir. Uydurma sözlər tamamilə yeni terminlərin kəşfi kimi müəyyən edilir. Ən tipik nümunələr kommersiya məhsulları üçün icad edilmiş ticarət adlarıdır. Uydurma sözlərə köhnə sözlərdən aspirin, nylon, vaseline sözləri nümunə ola bilər. Nisbətən yeni nümunələr “kleenex”, “teflon”, “xerox” sözləridir. Uydurma sözlərin ən bariz nümunəsi şirkət adı olan Google sözüdür. Sonralar məlumat tapmaq üçün internetdən istifadə etmək mənası ilə daha da genişləndirilmişdir [40, s.56].

10) Səhvlər, səhv eşitmələr, səhv tələffüzlər və səhv transkripsiya çox nadir hallarda yeni sözlərin yaranmasına şərait yaradır ancaq çox vaxt digər mexanizmlərlə birlikdə yeni formalara gətirib çıxarır. Məsələn, “scramble” “scrabble” sözünün bir versiyası kimi yaranıb. Zaman keçdikcə bu iki forma fərqli mənə ifadə etdiyi üçün indi bir söz iki sözə çevrilmişdir. Eynilə shit və science sözləri də eyni kökdən gəlir. Və hal-hazırda ölü söz olan helpmeet və ya helpmate sözü bibliya ilə əlaqəli səhvlərin nəticəsidir. Kral Ceyms versiyasında latınca adjutorium simile sibi “an help meet for him” yəni “a helper suitable for him” mənasında tərcümə olunub. Sonralar meet sözünün arxaik mənası ilə yaxından tanış olmayan redaktorlar bu ifadəni söz kimi qəbul etdilər və sözü help-meet formasında defislə yazmağa başladılar [48].

11) Antonomaziya. Antonomaziya təsviri ifadənin şəxsin adını əvəz etdiyi ədəbi termindir. Məs, Iron Lady (Marqaret Tetçer), windy city (Chicago), Don Juan (ladies’ man) Antonomaziyanın dinləyən və danışan şəxs üçün mənalı olması üçün onların hər ikisinin tema ilə bağlı müəyyən məlumatları olmağı lazımdır.

12) Eponimlər. Eponimlər dildə xüsusi isimlərin ümumi isimlərə çevrilməsinə deyilir. Musiqi alətləri üzrə ixtiraçı belçikalı Adolf Saksın şərəfinə yaranan saxophone (saksafon), Fransanın Maliyyə Naziri Etyen de Siluetin adından yaranan

silhouette (siluet), çex yazıçısı Frans Kafkanın adından yaranan və Kafka əsərlərinin qəribə, bədbin ruhunu ifadə edən kafkaesque, yunan filosofu Planonun adından yaranan platonic (platonik), britaniyalı general və dövlət xadimi Artur Vellingtonun şərəfinə yaranan wellington (uzunboğaz rezin çəkmə) kimi sözlər ən aktual eponim nümunələrinə aiddir [8, s.87].

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ QISALTMALARIN STRUKTUR- SEMANTİK TƏHLİLİ

2.1. İngilis dilində qısaltma qruplarının növləri

Dil daima inkişaf edir, dəyişir və bu bütün səviyyələrdə həyata keçirilir. Sözün morfoloqik tərkibində dəyişikliklər olur, sözlər, söz birləşmələri, semantik dəyişikliyə məruz qalır, səs sistemi dəyişir. Ən çox hiss olunan və nəzərə çarpan dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində baş verir. Dilin lüğət fondunun zənginləşməsində aparıcı yeri söz yaradıcılığı tutur. Yeni konstruksiyaların böyük əksəriyyəti müəyyən dilin ixtiyarında olan sözdüzəltmə üsul və vasitələrinin köməyi ilə yaradılır. Sözdüzəltmə prosesləri yalnız keyfiyyət yox, həm də kəmiyyət dəyişikliklərini də əhatə edir. Belə ki, sözdüzəltmə və mürəkkəb söz düzəltmə əlavəni təmsil edir. Ona görə ki, uyğun affikslər əsas formaya əlavə edilir. Sözdüzəltmənin qaydaya tabe olmayan üsulları arasında qısatmalara, abreviaturalara geniş rast gəlinir ki, bu da dildə qənaət tendensiyasını əks etdirir.

Qısaltma sözün və ya sözlər qrupunun müvafiq hissəsinin atıldığı kiçiltmə kimi müəyyən edilə bilər. Qısaldılmış nominasiyalar dövlətlərin, qurumların, siyasi partiyaların adları şəklində elmi ədəbiyyatlarda, kütləvi informasiya vasitələrində və digər yerlərdə rast gəlinir. Onlar müəyyən sosial qrupların günlük nitqində adətən müşahidə edilir.

İngilis dilinin istər şifahi, istərsə də yazılı formalarının özünəməxsus qısaltma nümunələri mövcuddur. Amma onların hər ikisi arasında həmişə mübadilə olduğu üçün təqdim edilən qısaltmanın haradan yarandığı haqda fikir irəli sürmək bəzən çətin olur. Müasir dünya dilləri son onilliklərdə vaxt anlayışına ən çox məlumat ötürülməsini təmin etməkdən ibarət olan iqtisadi istifadəyə meyl edir. Bu səbəbdən hal-hazırda dünya dillərində ixtisarların istifadəsində nəzərəçarpan yüksəliş müşahidə olunur. Dünya dillərində müşahidə olunan qısaltmaların sayındakı yüksəliş tamamilə normal hal kimi dəyərləndirilir.

Ünsiyyət prosesi zamanı dildə sözlər habelə söz qrupları qısaladılması səbəbləri linqvistik, yaxud ekstra-linqvistik ola bilər. Linqvistik səbəbə ingilis dilində birhecalı sözlərlə təmin olunan ritm tələbini nümunə kimi göstərmək olar. Digər dillərdən alınma sözlər ingilis dilində assimilyasiya edilərkən qısa formaya salınır. Burada analogiya əsasında formada dəyişiklik özünü göstərə bilər, məs. latın dilindən alınma «fanaticus» sözü yerli sözlərə oxşadılaraq (məsələn man, pan) «fan» kimi qısaldılır. Ekstralingvistik səbəblər deyəndə insanların həyatında baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

15-17-ci əsrlərdə ingilis dilinin standardizasiyası səbəbindən qısaltmaların istifadəsində nəzərəçarpan artım müşahidə olundu. Bu artım hələ 20-ci yüzillikdə bir neçə Avropa dillərində xüsusilə müşahidə edildi və bu inkişafın ingilis dilində daha da intensiv olması hamıya bəllidir. Bu bir çox yeni sözlərin məsələn, microphone sözündən mike, television sözündən TV sözünün meydana çıxmasına yol açdı.

Dil sistemində qəbul edilmiş qısaltmalar dildə müntəzəm şəkildə istifadə olunur, lüğətlə sistemli əlaqədə olur və lüğətlərə daxil edilir. Dilçilikdə ekstralingvistik və dildaxili faktorları fərqləndirmək qısaltmaların meydana çıxmasını təyin etmək üçün əhəməlidir. Dildaxili faktorlar arasında bunlar vurğulanır: qısaldılmış qrupları adi söz kimi tələffüz etmək istəyi, monohecalılığa meyl, danışıq və jarqon dillərinin təsiri, abreviaturaların yaranmasına başqa dillərin təsiri, dilin mövcud strukturu, yunan-latın mənşəli terminlərin istifadəsi (bu cür sözlər standart söz uzunluğundan artıq olur), danışanların ümumi dil bacarıqları, dil vərdişi, kontekstin nitqdə istifadə tezliyi və vahidlərin “stereotipləşməsi” [22, s.90].

Ekstralingvistik səbəblər deyəndə bunlar nəzərdə tutulur [11]:

1) elmi-texniki tərəqqi, sosial dəyişikliklər, millətlərarası sosial-mədəni əlaqələrin inkişafı və s. və bununla bağlı mürəkkəb söz və söz birləşmələrində ifadə olunan yeni anlayışları daha yığcam, qısa və vahid formada çatdırmaq istəyi

2) irihəcmli dil vahidlərinin azaldılmasını tələb edən mexaniki və texniki rabitə vasitələrinin geniş tətbiqi

Danışıq sözlərinin qısa formaya salınması onun tərkib hissələrinin birinə (daha öncə həmin hissənin morfem olub-olmamağından asılı olmadan) reduksiyasından

ibarətdir ki, nəticə etibarilə ortaya çıxan forma yeni linqvistik dəyəərə malik olur. Yerdə qalan hissədə fonetik cəhətdən dəyişiklik müşahidə olunmur.

İxtisasca tərcüməçi olan yazıçı jurnalist Zülfüqar Əhməd zadə qısaltma sözlər haqda belə deyir: “Qısaltılmış sözlər də adi sözlərdir və başqa sözlər kimi dilin qanunlarına tabe olmalı və radioda adi sözlər kimi rəvan səslənməlidir. Qısaltılmış sözlər çox vaxt yeni sözlər olur. Bunlar toxum kimidir. Səpirsən bəzisi cücərir, bəzisi isə sıradan çıxır. Buna görə də qısaltılmış sözləri uğurlu və uğursuz sözlərə bölmək olar. Məsələn, NATO, UNESCO və BMT kimi sözləri uğurlu qısaltmalar kimi qəbul etmək olar. Məhz buna görədir ki, belə sözlər onilliklərin sınağından keçir və tanınır. Maraqlıdır ki, NATO və UNESCO ingiliscədən olduğu kimi götürülüb. Belə bir ənənə var. Məsələn, elə ingilisdilli mətbuat da keçmiş SSRİ KGB-sini elə rusca olduğu kimi saxlayıb. Əksinə GUAM təşkilatının adı tam uğurlu sayıla bilməz. Birincisi, təşkilatdan hər hansı ölkənin çıxması sözü avtomatik olaraq dəyişir və GUAM fonetik baxımdan Azərbaycan dilinin qanunlarına tabe olmur. Qısaltılmış sözləri düzəldərkən bunlar nəzərə alınmalıdır. Məsələn, biz BBC Azərbaycan xidmətinin proqramlarında Beynəlxalq Atom Energetikası Agentliyini qısaca BATENA adlandırmağı qərara almışıq. Belə bir təcrübə rusca edilib. Onlar eyni təşkilata MAGATE deyirlər. Deməli bu işdə, həm ənənə, həm də təcrübə kara gəlməlidir” [45].

Qısaltma vahidləri adətən dilin inkişafı zamanı müstəqil sözlərə çevrilən sözlərin variantlarını yaratmaq üçün yalnız sözyaratma üsulu olaraq başa düşülür. Məlumdur ki, qısaltma vahidlərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların prototipi ilə çox yaxın əlaqəlidir.

Qısaltma vahidləri adətən gündəlik çox işlənən söz və ifadələrin qısaltılmış formalarıdır. Qısaltmalar zamanımıza və yerə qənaət etmək, təşkilatların uzun adlarını eləcə də uzun texniki terminləri xatırlamağı daha da asanlaşdırmaq və qəzet məqalələri və ya dərslik kimi böyükhəcmli yazılarda onlardan təkrar-təkrar istifadə edərək yoruculuğa çox da yol verməmək üçün istifadə olunur. Belə kontekstlərdə qısaltma çox da istifadə edilən bir qısaltma deyilsə, uzun ad və ya texniki termin

kontekstdə ilk dəfə istifadə edilərkən tam formada yəni qısaldılmamış formada verilir, sonra isə mötərizədə qısaldılmış forması qeyd edilir.

Adətən qısaltmalar söz, yaxud cümlədə ən çox nəzərəçarpan hərflərin köməyi ilə düzəldilir ki, bu da onları daha asanlıqla yada salmağa kömək edir və digər şəxslərin də bunu oxuya bilməsini asanlaşdırır. Sanki hərflər orijinal bir söz yaxud frazaya işarə edən ipucları kimi görünür. Qısaltmaların hansı formada qurulduğunu bildiyimiz üçün necə tələffüz olunduqlarını fikirləşə bilərik. Çox vaxt onlar orijinal sözlə eyni formada səslənir istər ucadan oxuyanda, istərsə də ürəyimizdə oxuyanda. Qısaltmalardan istifadə bütövlükdə əlverişli hesab olunsa da, bəzən linqvistik ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Bunun səbəbi onların adətən düzgün formada qeyd edilməməsidir.

Qısaltmalar dil universalları hesab edilirlər. Çox vaxt onlar bildiyimiz anlayışlara və obyektlərə yeni üslub və forma verdikləri üçün nominativ funksiyaları artır. Qısaltmaların nominativ funksiyası aktual bir linqvistik və sosial missiyaya çevrilmişdir. Yeni anlayışları və real obyektləri ifadə edir və nəticə etibarilə onlar dili daha da zənginləşdirirlər. Qısaltmalar sözlərlə əlaqələndirilir, lakin ümumi cəhətləri çox olsa da, tam da eyni funksiya daşıyırlar. Qısaltmalar heç də dildə süni surətdə yaradılmış dil vahidləri deyildir [41, s.138].

Qısaltma təsadüfi bir fenomen, dilin zədələnməsi, və bəzi insanların təxəyyül məhsulu deyil, əksinə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəli ehtiyacların dəyişməsi ilə şərtlənən obyektiv müntəzəm proses və dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqlarıdır [22, s.45].

Qısaltmalar söz ehtiyatına daxil olan vahidlərdir və qısaltma prosesi qısaltmaların sözlərin ekvivalenti və ya linqvistik vahidlər kimi qəbul edildiyi səbəbindən ümumiyyətlə söz yaratmağın universal bir yoludur. Bir sözün semantik quruluşu nə qədər mürəkkəb olsa belə qısaltmalardan fərqlənir. Qısaltmaların və sözlərin ümumi xüsusiyyətləri var, lakin bu, qısaltmaların spesifik xarakterindən daha qabarıq olmamalıdır. Buna görə də qısaltma vahidlərini sözlərin ekvivalenti kimi deyil, sözlərlə əlaqəli olan dil vahidi kimi qəbul etmək daha düzgündür.

Müasir dövrdə mobil telefonlar və internet vasitələri o qədər məşhurlaşmış ki, demək olar hər bir mədəniyyət özünün spesifik dilini formalaşdırıb. Gənclər bu yaradılışda aparıcı mövqeyə malikdir. Sözlərin doğma dil daşıyıcılarının gözlərində bir-biriylə necə əlaqəli olduğunu müəyyən etmək maraqlıdır. Məsələn üçün “How are you?” “how R U? kimi verilə bilər. Reallıq budur ki, qısaltmalarda istifadənin bir neçə avantajı mövcuddur. İlk öncə vaxt və yerə qənaət edilir. Qısaltmalar zaman və dövrlə ayaqlaşmağa imkan verir. İngilis dilini öyrənən insanlar ən müasir ingilis dilindən məlumatlı olmalıdır. Qısaltmalar sosial mədəniyyəti anlamağa kömək edir. Məlumdur ki, bütün yeni dillər həmin dilin daşıyıcıları tərəfindən yaradılır və cəmiyyətdəki dəyişiklik və inkişafı özündə əks etdirir. Qısaltmalar bizə qeydlər götürməkdə əvəzolunmaz yardım edir. Günlük həyatımızda adətən biz cəld şəkildə qeydlər götürməyə məcbur qalırıq. Bəzən nitq sürətli olduğu üçün deyilənləri tam qeyd etmək bizim üçün çətin olur. Beləliklə biz qeydlər götürərkən sürətimizi inkişaf etdirə biləcək qısaltmalar yaxud əvəzedicilər haqda daha çox şey bilməliyik. Həmçinin məndə dəfələrlə təkrar olunan söz yoruculuğa yol verməmək baxımdan əlverişlidir.

İngilis dilində qısaltma qruplarının ən çox rast gəlinən növləri bunlardır [53]:

- 1) klippinq;
- 2) blending;
- 3) akronim;
- 4) abreviatura.

1) Klippinq sözün son hissəsinin ya da ilkin hissəsini kəsib atmaqla yeni sözlər yaratmağa deyilir. Bu zaman sözün başlanğıcı, yaxud sonu bütöv sözün əvəzinə işlədilir. Bir çox hallarda sözün mənası dəyişikliyə uğramır və yeni forma dilə stilistik rəng qatır. Klippinq sözün mənasını və aid olduğu nitq hissəsini dəyişmədən sözün qısaldılmasıdır. Məsələn, advertisement-ad, yaxud advert, examination-exam, photograph-photo, gymnasium-gym [12, s.135].

O tək bir sözlə məhdudlaşmır, yəni klippinq söz birləşməsinə də aid ola bilər: məs, pub (public house), zoo (zoological garden). Klippinq daha çox isimlərdə müşahidə olunur. İngilis dilində klippinq formasında fəllər (demonstrate-demo,

prepare-pre), isimlər telephone-phone, gasoline-gas), sifətlər (detective-tec, fabulous-fab, fanatic-fan) mövcuddur [12, s.136].

Adətən klippinq sözlər məktəblər, ordu, polis və tibb peşəsi kimi qrup daxilində jarqon və ya slənq kimi yaranır. Bu sözlər geniş istifadə edildikdə ümumi istifadəyə keçərək standart ingilis dilinin bir hissəsinə çevrilə bilər. Adətən klippinq üsulu ilə qısaltılmış söz yarandığı sözlə eyni denotativ mənanı bildirir, amma ona daha çox danışiq dili kimi baxılır. Bu üsul bir çox sözlərin yazılmasını asanlaşdırır. Klippinq ilə qısaltılan söz günlük istifadədə original sözü əvəzləyə bilər: məs, pianoforte sözünün yerinə piano işlənir. Adətən tam formalı ekvivalentləri ilə müqayisədə daha az rəsmi situasiyalarda istifadə edilir. Klippinq istifadəçi tərəfindən ya istinad olunan obyektə, ya da qarşı tərəfə tanışlıq münasibətini nümayiş etdirir. Bunlar bir sözün harada qısaltılacağını təxmin etdiyimiz bəlli fonoloji və ya qrafik qaydalar kimi görünür.

Klippinq nisbətən uzun sözdən qısa bir hissənin çıxarıldığı və eyni anlamın ötürüldüyü söz yaratmanın bir tipidir. Bu formada meydana çıxan söz kəsilmiş bir hissədir: Məs, blog, from Web log- an online journal or informational website displaying information in reverse chronological order, with the latest posts appearing first, at the top. Klippinq abbreviatura yox, real söz hesab olunur. Söz yaradıcılığının bu növünün tarixi ingilis dilində 15-ci əsrə qədər gedib çıxır. Dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində mühüm rola malik klippinqin əsas hərəkətverici qüvvəsi bu dilin lüğət tərkibi üçün xarakterik olan monosillabizmə meyil olmuşdur.

Məşhur rus dilçisi Arnold İ.V. klippinqi üç yerə ayırır: inisial, medial, final.

1) İnisial klippinq (aferez)-sözün ön hissəsinin kəsilib atılmasıdır, məs: hamburger > burger, robot>bot, parachute>chute, motorbike>bike internet>net. Aferez dialektik nitq üçün səciyyəvidir. 2) Medial klippinq (sinkop)-sözün orta hissəsinin kəsilib atılmasıdır, məs: spec[tacle]s > specs, pant[aloons] > pants, Op[tical] art > opart, math[ematic]s > maths 3) Final klippinq (apokop)-sözün son hissəsinin kəsilib atılması: məs, referee > ref, editor > ed, automobile > auto, memorandum > memo, vegetables >veg [16, s.138].

2) Blending iki və ya daha çox kəlimənin seçilməsini, onların hər birinin müəyyən hissələrinin götürülməsini və qalan hərflərin birləşdirilərək forması və mənası məxəz sözlərdən yeni kəlimə düzəltməkdir. Məs, slanguage = slang + language, celebrity = cell + celebrity, julielmo = Julie + Elmo, alcoholiday = alcohol + holiday, playbore = playboy + bore, anecdotage = anecdote + dotage, cartune = cartoon + tune [31, s.20].

Blending adlanan söz düzəltmə metodunda bir neçə hal ola bilər. Sözü bir hissəsi digər sözə bir morfemin harda bitib digər morfemin harada başladığını hesaba almadan birləşdirilə bilər. Bu halda morfemlər adətən üst-üstə düşürlər. Məs, smoke+fog=smog. Bəzən hər iki element üst-üstə düşmədən birləşdirilir. Məs, web+log=blog, camera+recorder=camcorder, medical+care=medicare. Bəzən hər iki sözü başlanğıcı birləşdirilərək yeni söz yaradılır. Məs, famicom = *family* + *computer*. Bəzən bir söz bütöv şəkildə digər sözü müəyyən hissəsinə birləşdirilir. automagic = *automatic* + *magic*,_foodoholic = *food* + *alcoholic* [31, s.21-22].

Blending iki və ya daha çox sözləri bir-birinə bağlayan mürəkkəb sözlər sinfinə aid edilir. Blending adətən standart olmayan hadisə kimi təsvir edilir. Morfoloji ədəbiyyatlarda onların tərifləri olduqca fərqlidir, lakin verilən təriflərin ümumi məğzi belədir: blendinglər mənbə sözlərin hər ikisindən, yaxud birindən müəyyən hissəni silərək iki (nadir hallarda üç və daha çox) sözlərin birləşməsindən meydana çıxan sözlərdir.

Keçən yüzillikdən etibarən yeni texnoloji avadanlıqları və mədəni hadisələri xarakterizə etmək üçün blendinglər yaranmağa başladı. Misal üçün, insanların həyat tərzini dəyişdikcə onlar digər yerlərə xüsusən restarana üz tuturdular. Bir çox restoranlar səhər bir az gec saatlarda yeni növ yemək təklif etməyə başladı. Səhər yeməyi üçün gec, lakin günorta yeməyi üçün çox tez olduğuna görə kimsə bu iki anlayışı təsvir edən söz yaratmalı idi və nəticədə brunch sözü yaradıldı. Texnoloji, siyasi və mədəni cərəyanlar üzə çıxdıqca yeni söz qarışıqları da meydana çıxır. 2018-ci ildə Meriam Webster lüğətinə “mansplaining” adlı sözü daxil edildi. Bu söz özündə həm “man”, həm də “explaining” sözüni əks etdirir və “bəzi kişilərin qadına hər şeyi detallı şəkildə açıqlaması” mənasına gəlir [55].

Biz hər zaman vaxtımıza qənaət etmək məqsədilə müxtəlif üsullar axtarırdıyıq. Bu isə blendlərlərin artan məşhurluğunu ön plana çəkir. Bəs nə üçün iki sözü bir mənə ifadə etmək üçün işlədək?. Məs, əgər səhər yeməyi (breakfast) üçün çox gec yuxudan oyanılıbsa və günorta yeməyi (lunch) üçün gecdirsə “have brunch” ifadəsi (gecikən səhər yeməyi) istifadə oluna bilər. Əgər ki hökumət qatili elektrik vasitəsilə edam etmək qərarı veribsə onu elektrikle edam edirlər. Bu blendləq ingilis dilində belə olur: electricity+execute=electrocute [55].

Semantik olaraq blendlərləri beş ümumi tematik qrupa bölmək olar: informasiya texnologiyaları ilə bağlı (teleputer < television + computer, webcam < web + camera), iqtisadiyyatla bağlı (economics < ecology + economics, freeconomics < free + economics, slowflation < slow + inflation), coğrafiya ilə bağlı (Eurabia < Europe + Arabia, Chindia < China + India; Calexico < California + Mexico), ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı (dramedy < drama + comedy, fictomercial < fiction + commercial), dilçiliklə bağlı (Spanglish < Spanish + English, publilect < puberty + dialect) [39, s.164].

Blendlərlərin bir çoxu qısa-ömürlü olur. Bəzi hallarda blendlərlər jarqon qrupuna aid olan sözlərin danışıq təbəqəsinə aid olur: məs, slang + language=slanguage. Blendlərlərin bir çoxunda eyni ölçüdə olan iki kəlimənin birləşdiyi nəzərə çarpır. (ölçü heca sayına görə müəyyənləşir). Belə hallarda blendlərin tərkib hissələri eyni ölçüyə malik olur. Əgər iki söz arasında uyğunsuzluq müşahidə olunursa, o zaman blendlərin ikinci elementə uyğun xüsusiyyəti sözdə müşahidə olunur: məs, guess + estimate=guesstimate.

Müəyyən bir sözün başlanğıc hissəsi ilə digər bir sözün son hissəsi ilə üst-üstə düşməsi həmçinin teleskop adlanır, çünki sözlər teleskopun bölmələrinə oxşar şəkildə bir-birinə yaxınlaşır: slim+gymnastics=slimnastics. Blendləq sözlərin hissələrini yeni bir sözə birləşdirmək metodudur. Blendlərin iki növü var:

1) Əlavəli blendləq “and” bağlayıcısı ilə yaradılmış müvafiq qısaltılmayan köklərdən ibarət ifadəyə çevrilə bilən blendləqdır: məs, smoke and fog>smog. Əlavəli blendləqdə iştirak edən elementlər bir-birilə sinonim, eyni semantik sahəyə, yaxud eyni leksiko-qrammatik söz sinfinin üzvləri ola bilər: French+English> Frenghish

2) Məhdud blending 1-ci elementin ikincinin təyinedicisi kimi çıxış edən, atributiv ifadəyə çevrilə bilən blendingdir: məs, telecast – television broadcast. Blendinglər çox da olmasa da, xüsusilə terminologiyada və ticarət reklamlarında artmaqdadır.

Lauri Bauer tərəfindən verilən müasir tərif belədir: “Blending iki və ya daha çox sözlərin hissələrindən morflara istiqamətlənmiş aydın bir analiz olmayan formada yaradılan yeni leksemdir” [18, s. 234].

Aparılmış tədqiqatlar blendinglərin formalaşmasında bəzi tendensiyalara nəzər salmağa imkan verir. Onların qeyri-standartların təcəssümü kimi ideyasına baxmayaraq, strukturlarının sistemləşdirmə və modelləşdirməyə uyğun olduğunu qəbul etmək lazımdır. Dil inkişafının indiki mərhələsində blendingin böyük potensialı çoxlu sayda maraqlı və ifadəli vahidlərin formalaşmasında özünü göstərir.

Əksər blendinglər aşağıdakı üslubların birinə uyğun formada yaradılır:

1) İki sözün başlanğıc hissələri birləşdirilir: $ab + cd > ac$. Məsələn, hi-fi < high fidelity, hi-tech < high technology, modem < modulator – demodulator, mopol < mobile police; docusoap < documentary + soap-opera; digicam < digital + camera; 2) Bir sözün başlanğıcı digər sözün sonuna əlavə edilir: $ab + cd > ad$. Məsələn, chofa < chair + sofa, paytriot < pay + patriot, framily < friends + family, Denglish < Deutch + English, edutainment < education + entertainment, weisure < work + leisure; 3) iki söz ümumi səs ardıcılığı ətrafında birləşdirilir: a) $ab + cd > abd$, aquaerobics < aqua + aerobics, carbage < car + garbage, Falloween < fall + Halloween, kidult < kid + adult, ruralpolitan < rural + metropolitan, blogebrity < blog + celebrity; b) $ab + cd > acd$. Məsələn, infostructure < information + structure, celebreality < celebrity + reality; e-lecture < electronic + lecture; c) $ab + cd > bd$. Məsələn, netiquette < Internet + etiquette, netizen < Internet + citizen, netpreneur < Internet + entrepreneur; 4) iki komponentli sözlərdən çoxlu səslər qarışdırılır: $ab + cd > acb$. Məsələn, adorkable < adorable + dork, autopathography < authobiography + pathology [39, s.164].

Qısaltmalar mahiyyət etibarilə blendinglərə oxşayır, çünki həm blendinglər, həm də qarışıqlar müxtəlif sözlərin hissələrinin birləşməsidir. Qısaltmalar sözdə müəyyən hissələrin atılmasını nəzərdə tutan trankasiya və blending ilə ortaq xüsusiyyətlərə

malikdir. Lakin o blendlərdən fərqlənir ki, burada prosodik kateqoriyalar yox orfoqrafiya məsələləri mühüm rol oynayır. Formal olaraq bəzi qısaltmalar ilkin və ilkin olmayan hərfləri bir araya gətirərək (məs, kHz-kilohertz) blendlərə oxşaya bilər. Bu formalar hələ ki müvafiq blendlərdən fərqlidir, çünki onlar blendlərin semantik xüsusiyyəti ilə uzlaşmırlar. Hər gün dildə çoxlu sayda yeni qısaltmalar meydana gəlir və köhnə qısaltmalar isə istifadədən çıxmağa başlayır.

2.2. İngilis dilində abreviaturaların növləri

Məlumdur ki, nitq prosesində bəzi elementlər yeni informasiya vermir və əslində başqa elementlərdəki informasiyanı təkrar edir. Bu elementlərin ixtisar edilməsi nitqdə mənanın itməsinə yol açmır. Dildə kommunikativ bacarıqları gücləndirmək üçün nitqdə bəzi elementləri atmaq yəni uzun ifadələri qısaltmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, dildə uzun ifadələri qısa ifadələrlə əvəz etmək çox rast gəlinəndir. Abreviatura müasir dilçiliyin çoxşahəli və mürəkkəb quruluşlu sahəsidir. Elə bu səbəbdən dilçilər onların vahid təsnifatını verə bilməyiblər. Bu vahidlərin istifadəsini hər iki nitqdə tətbiqindən asılı olaraq təsnifatını ümumi qəbul olunan və ənənəvi hesab etmək olar. Belə olan halda nəzərdə polisemantik diskurs anlayışı altında şifahi və ya yazılı nitq əsəri tutulur. Bir çox abreviaturalar dil birliyinin mülkiyyətinə çevrilir, siyasətdə, iqtisadiyyatda, elmdə, gündəlik həyatda rast gəlinir, mühüm anlayışları bildirir. Tələffüzlərinin sadəliyi, asan yadda qalması onların sayının günbəgün artmasına və ünsiyyətin müxtəlif sahələrində istifadəsinə yardım edir və buna görə də onların tədqiqatına ehtiyac yaranır.

Abreviatura vahidləri istənilən dil üçün olduqca maraqlı və qeyri-adi bir hadisə hesab edilir. İngilis dili də istisna deyil. İngilis dilli mədəniyyətlərdə bu anlayış insan həyatının demək olar ki, hər bir sahəsində müşahidə oluna bilər. Bu vahidlər müxtəlif yollarla formalaşır və buna görə də fərqli forma və üsluba malikdir. Abreviaturaların sayı ingilis dilində getdikcə daha da artır. Qeyd edə bilərik ki, abreviaturalar müasir dövrümüzdə xüsusən də çoxhecalı sözləri ilə tanınan ingilis dili üçün mühüm və lazımlı kəşfdir. Bu anlayışın ən mühüm üstünlüyü vaxt və məkana qənaət hesab edilə

bilər. Bundan əlavə qeyd edə bilərik ki, abreviaturaların növləri dilin lüğət fondunu daha da zənginləşdirir və ona müəyyən gözəllik verir.

Abreviatura sözlərin üslubi və semantik-struktura variantlarına xidmət edən sözdüzəldici vasitə kimi başa düşülür yəni bu vahidlər kommunikasiyada birinci dəfə adi söz kimi anlaşılmır ancaq dilin inkişafı əsnasında söz kimi qəbul olunur. Henri Marçand söz yaradıcılığı haqda belə yazır: “19-cu əsrdə elmin əsasən də kimyanın tərəqqisi söz yaradıcılığının inkişafında vacib rol oynamışdır. Yeni kəşf edilmiş kimyəvi elementlər və birləşmələr adları üçün yeni sözlər tələb edirdi və belə adlar əsasən tərkib elementləri bildirən sözlərin hissələrini birləşdirərək süni sözə çevrilirdi məsələn acetal (acetic alcohol sözündən), aldehyde (alcohol dehydrogenatum sözündən) methoxyl (methyl, oxygen and –yl birləşməsindən)” [29, s.120].

Ümumiyyətlə dillərdə istifadə olunan qısaltmalar və abreviaturalar qədim tarixə malikdir. Onlar kəlimənin tam formada yazılmasının qarşısını almaq məqsədilə yaradılmışdır. Qısaltma vahidlər və abreviaturalar ta qədimdən yazılı dilə sahib tayfalar və xalqlar tərəfindən yazılı formada tətbiq edilmişdir. Bunlardan istifadənin mərkəzində məlumatların göndərilməsində (perqament, müxtəlif növ heyvan dəriləri, daş parçaları və s. vasitəsilə) yerə qənaət və çox işlənən sözləri cəld yazmaq dayanırdı. Qədim Romada sözlərin ilk hərflərinin köməyi ilə ilk öncə xüsusi isimləri sonra isə ümumi isimləri (con-consul) qısaltmışlar. Eyni zamanda, həmin dövrdə ixtisarlardan çəki və ölçü vahidləri üçün də istifadə edirdilər. Romalılar abreviaturalardan o qədər istifadə edirdilər ki orta əsrlər dövründə abreviatura kodları və abreviatura qaydaları tərtib olundu. Bunlardan biri də sürəli yazının əsasını təşkil edən Tyron nişanları idi. Tyron nişanları və Roma abreviaturaları latın dilinə də keçdi. Sonrakı yüzilliklərdə latın dilində mövcud olan abreviaturaların çoxu hərf birləşmələrindən ibarət idi. Qədim Yunanıstanda, habelə Romada əksər kəlimələrin tək hərflərə qədər qısaltılması adi hal almışdı. Qədim ingilis poeması olan “Beawulf” əsərinin əlyazma nüsxələrində bir neçə qısaltmalardan istifadə edilmişdir. Məsələn “y” qısaltma kimi “since” sözünün yerinə işlədilirdi [26, s.105].

Sözdüzəltmənin növü kimi çıxış edən abreviaturalardan istifadəyə 15-ci yüzillikdə Uilyam Şekspirin yaradıcılığında da rast gəlinir. Məsələn,

Would from a paddock, from a bat, a gib,
Such dear concernings hide? who would do so?

Bu sitat Uilyam Şekspirin Hamlet əsərindən götürülmüşdür. “Gib” sözü “Gilbert” sözünün qısa versiyasıdır və mənası pişik deməkdir [46, s.47].

Sözdüzəltmə metodu kimi abreviatura tam olaraq 19-cu əsrə qədər inkişaf yolu keçmişdir. 19-cu əsrin əvvəllərində Avropa dillərində o cümlədən ingilis dilində abreviaturalar daha çox yayılmağa başladı. 20-ci əsrin ortalarından etibarən müxtəlif növ qısaltılmış sözlərə qarşı tendensiya yaranmağa başladı. Müasir dünya dillərinin böyük əksəriyyəti üçün səciyyəyi xüsusiyyət həm yazıda, həm də nitq prosesində xeyli sayda qısaltılmış leksik vahidlərin istifadə olunmasıdır. Hal-hazırda dünya dillərinin vəziyyəti qloballaşma və beynəlmilləşməyə meyl ilə xarakterizə edilir ki, bu da öz növbəsində nitqdə qənaətcilliyə artan tələbatlardan başqa predmetlərin anlayışların yeni növ adlarının meydana çıxmasına gətirib çıxarır, nəticədə dilçilikdə yeni təbəqə-qısaltmalar yaranır.

Abreviaturalar çoxkomponentli terminoloji birləşmələrin yığcam hala gətirilməsi üçün çox lazımlı vasitədir. Onların geniş vüsət alması ötən əsrə təsadüf edir. Bu terminoloji ifadələrin elementlərinin sayının artması və terminlərin çox işlənməsi ilə əlaqəlidir. Müxtəlif abreviatura vahidlərinin çox istifadəsi milli terminologiyaların və ümumən milli dillərin inkişafında spesifik cəhətlərdən biridir. Dünya dillərində abreviaturaların yaradılmasına onların fərqli nitq janrlarında tətbiqinə maraq onunla əlaqədardır ki, abreviatura əsrin praqmatik mövqeyinə cavab verən sözdüzəltmə üsullarından biridir.

Hər kəsə məlumdur ki, dil insan və cəmiyyətin köməyi ilə inkişaf edir. Yeni leksik vahidlərin meydana çıxması insan üfüqlərinin genişlənməsi ilə əlaqəlidir. Müasir ingilis dilində qısaltma vahidlərin sayının artım tempi o qədər yüksəkdir ki, hər gün lüğətlərə onlarla yeni qısaltmalar daxil edilir. Bu vahidlər zaman keçdikcə dilin lüğət bazasının bütün təbəqələrinə nüfuz edir. İxtisarla əlaqəli mənbələrdə bu vahidlərin həm yaranma, həm də dildə yayılma səbəbləri diqqət mərkəzindədir. Əslində bu mövzu görməzdən gəlinə bilməz. Onları dərinlən araşdırmaqla abreviaturaların inkişaf tendensiyaları aşkar edilə bilər.

İngilis dilində abreviaturalar, onların növləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqat aparan dilçi və alimlərə G.Yul, G.Kovalenko, R.Ginzburq, V.V.Borisov, A.Metkalf, H.Marçand, İ.Plaq, A.Pujiyanti və digərlərini nümunə göstərmək olar.

Abreviaturaların bəziləri bizə gənc yaşlarımızdan məlum olsa da, bəzilərini sonradan öyrənirik. Onları bilmək lazımdır, çünki onların arasında təkcə sadə yox, həm də işdə, səyahətdə, işgüzar ünsiyyətdə və yazışmalarda, eləcə də həyatımızın bir çox başqa sahələrində faydalı olacaq nümunələr var. İstənilən dildə abreviaturaya rast gəlinə bilər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dil başqa dillərdən abreviatura götürür. Bəzən biz avtomatik olaraq bu və ya digər abreviaturadan istifadə edirik və onun hansı mənə verdiyini bilmirik.

Abreviatura sözü latın mənşəli söz olub “brevis” sözündən gəlir. Mənası qısa deməkdir. Abreviatura kəlimənin bir neçə baş hərflərini yaxud müəyyən hissələrini saxlamaq şərti ilə yaradılmış söz yaxud söz qrupunun qısa şəkli salınmış formasıdır. Misal üçün, abreviatura sözünün özü abr., abrev və digər formalarda qısaldıla bilər.

Bəzən dilçilər abreviatura vahidlərini süni sözdüzəltmə metodu kimi qəbul edirlər. Sözdüzəltmə prosesində sözlərin bütün xüsusiyyətlərinə malik tam hüquqlu vahidlər yaranır. Müasir ingilis dilində minlərlə yeni qısaltmalar, akronimlər əmələ gəlir, bu da onunla əlaqədardır ki, insanların həyat tempi dəyişir və ən qısa zaman kəsiyində daha çox və daha ətraflı informasiya ötürmək zərurəti meydana çıxır.

Abreviatura termini ilkin olaraq ifadələrdən istifadə etməklə təyin edilmiş anlayışlar və reallıqlar üçün nominasiyaların yaradılması prosesinə və ya metoduna aiddir, "ixtisar" isə bu prosesin nəticəsidir. İxtisar termini həm sözün səs və ya qrafik uzunluğunun kiçilməsi prosesini, həm də bu prosesin nəticəsini ifadə edə bilər).

G.Kovalenko abreviaturaların növlərinə bunları aid edir [32, s.136, 137, 140]:

- 1) ikonik derivasiya;
- 2) inisializm;
- 3) akronim.

1) İkonik sözdüzəltməyə dilçilikdə nadir hallarda rast gəlinir. O, müxtəlif formaları ifadə etmək üçün əlifbanın hərflərindən istifadə ilə meydana çıxır. İkonik termin olaraq işarələrin nəzərdə tutulduğu semiotika elminə aiddir. Çarlz Piersə görə

ikon işarə etdiyi obyektlə oxşarlıq təşkil edən işarədir. İkonik işarə işarə edənle işarələnlə arasında oxşarlıq əlaqəsini göstərən işarədir [32, s.140]. Belə sözlər adətən iki hissədən ibarət olur. Birinci hissə formanı göstərir və o adətən əlifbanın hərfləri ilə qeyd olunur. İkinci isə həmin formanın təsvir edildiyi predmeti adlandıran isimdir. Məs, X-shape, X-crossing.

2) İnisializmlər söz birləşmələrinin ilk hərflərindən əmələ gəlir və hər hərf ayrı-ayrılıqda tələffüz olunur. Məsələn FAQ-Frequently Asked Questions [ef ei 'kju:] IMHO-In My Humble Opinion [ai em eitʃ 'əʊ], EU-European Union [i: ju:], KFC-Kentucky Fried Chicken [keɪ ef 'si:], UFO-Unidentified Flying Object [ju:.ef'əʊ]

İnisializmlərdən istifadə edərkən bir neçə yazı qaydalarına mütləq əməl etmək lazımdır. Belə ki, əgər bütöv formanın ilkin hərfləri böyük hərflərdisə onda biz hər zaman abbreviaturanı böyük hərflərlə qeyd edirik. Belə bir nümunəyə baxaq. Bütöv formada biz hər zaman rəsmi təşkilat adı olan “Federal Bureau of Investigation”dakı sözlərin ilk hərfini böyük hərflə qeyd edirik. Bu səbəbdən başqa alternativimiz yoxdur. Həmçinin biz bu təşkilatın adının qısaldılmış versiyasını da böyük hərflərlə, yəni FTB kimi qeyd etməliyik. Digər hallarda yəni bütöv forma böyük hərflərlə verilmədikdə istər böyük hərflə, istərsə də kiçik hərflərlə inisializmi qeyd etmək mümkündür. Bu adətən insanın yazı stili ilə əlaqəlidir. Məsələn, FYİ yaxud fyi (for your information) yazmaq mümkündür.

İnisializm fərqi hərflər kimi tələffüz edilən akronimlər hesab olunur. İnisializm 1800-cü illərin sonlarına doğru dilçilikdə inisial sözünün fərdən isim düzəldən şəkili olan -ism ilə birləşməsindən meydana çıxmışdır. İnisializm bir ad, söz yaxud ifadə üçün abbreviatura kimi istifadə edilən baş hərflərdən yararır və onlar vahid söz kimi tələffüz edilmir. Məsələn FBI-Federal Bureau of Investigation (Federal Tədqiqat Bürosu), USA-United States of America, PhD (Doctor of Philosophy). Müasir ingilis dilində inisializmlərin tələffüzü baş hərflərin ayrı-ayrılıqda səslənməsi ilə eynilik təşkil edir. Məsələn, FBI [ef bi: 'aɪ] kimi, USA [ju: es 'eɪ] kimi, PhD isə [pi: eitʃ 'di:] kimi tələffüz edilir. İngilis dilinin müxtəlif versiyalarında inisializmlərin yazılışında nöqtədən istifadə ilə bağlı fərqli yanaşmalar var. Amerikan ingiliscəsində adətən nöqtələrə üstünlük verilir. Məsələn, C.İ.A. (Central Intelligence Agency).

Müasir Britaniya ingiliscəsində adətən inisializmlərdə hər hərfin ortasında nöqtə işlədilmir. Misal üçün, BBC-British Broadcasting Corporation MBA-Master of Business Administration. Lakin Amerikan ingiliscəsində inisializmlərdə nöqtədən istifadə üslub məsələsidir. Nöqtədən istifadə Amerikan ingiliscəsində daha geniş yayılmışdır. Misal üçün, U.K (United Kingdom).

3) İfadələrdən qısa formada istifadə etmək nitqdə uzun bir ifadə işlətmək əvəzinə insanların gündəlik dillərini sadələşdirmək üçün istifadə etdikləri bir mexanizmdir. Başqa sözlə desək, insanlar daha qısa formalarda daha böyük mesajları ötürmək üçün söz və ya ifadələrin qısaldılmış formalarından istifadə edirlər. Bu qısaldılmış formalardan biri də akronimlərdir. Akronim abreviaturanın növüdür və latın dilində “adların başlığı” mənasını verir. Akronim müəyyən sözlər qrupunun əsasən ilkin hərflərinin birləşməsindən meydana çıxır. Akronimi vahid söz kimi tələffüz edirik. Misal üçün, NATO ['neitəʊ]-North Atlantic Treaty Organization, BOY [bɔɪ]-Beginning Of Year, PİN [pin]-Personal Identification Number, WORD [wɔ:d]-Wales Office of Research and Development, HAZMAT [haz-, mat]-Hazardous Materials və s. [21].

Akronimlərdən istifadə mobil telefonlarda qısa mesaj xidmətinin yaradılması ilə məşhurluq qazandı. Yazılan mesajları 160 simvoldan ibarət olan SMS-ə yerləşdirmək üçün BF (boyfriend), İLY (I love you) kimi akronimlər meydana çıxdı. Bir neçə akronimləri araşdırsaq görərik ki, akronimlər təkcə sözlərin baş hərflərindən yaranmır. Belə ki, akronimlərdə sözün ortasındakı yaxud sonundakı sözlər də iştirak edə bilər. Beləliklə akronimlərin nümunələrini 5 hissəyə ayırmaq olar:

1) Yalnız başlanğıc hərflərin iştirakı ilə yaradılan və vahid söz kimi tələffüz edilən akronimlər: məsələn, NOW-National Organization of Women

2) İlkin hərflərdən ibarət olmayan akronimlər: məsələn, Nabisco-National Biscuit Company

3) ilkin və ilkin olmayan hərflərin qarışığından meydana gələn akronimlər: məsələn, AIDS-Acquired Immunodeficiency Syndrome

4) Heca və sözlərin birləşməsi kimi tələffüz edilən akronimlər: məsələn, CD-ROM:Compact Disc read-only memory

5) son qısaltılmış sözü lazımsız şəkildə qeyd dilən akronimlər: məsələn, LCD display-Liquid Crystal Display display.

Bəzi hallarda akronimlər o qədər çox işlənərək adi sözə çevrilir ki, insanlar onun akronim olduğunu heç ağına gətirmirlər. Məsələn, scuba (self contained underwater breathing apparatus) sözü ilk öncə akronim kimi meydana çıxmışdır. Bütün akronimlər abbreviatura hesab olunur, lakin bütün abbreviaturalar akronim hesab olunmur.

İngiliscə danışan şəxs üçün əlifbanın hərflərinin ardıcılığı kimi yox, söz kimi tələffüz edə biləcəyi xeyli sayda qısaltmalar var. Məsələn, NATO [nay-toe] deyilir və heç vaxt [en eh tee oh] kimi tələffüz olunmur. NATO kimi baş hərflərdən təşkil olunan iki və ya daha çox sözün ilkin hissələrindən ibarət olan yeni formalar akronimlərdir. Akronimlər adətən yeni sözlər hesab edilir. NATO sözü North Atlantic Treaty Organization-a istinad etmədən öncə dildə yox idi. Bu akronim ingiliscə tələffüz etmək xeyli sadə olmasına baxmayaraq əslində çox da səciyyəvi ingilis sözü deyil.

Akronimlər quruluşca bu formada ola bilər: ismi ifadə-isim+sifət (CFO - Chief Financial Officer); isimlər (PINC – Property income certificate); isim+feli sifət (VAT – value added tax); isim+isimli sözönülü fraza (YTD – year-to-date) [36, s.558].

İngilis dilində akronimlərin tarixi qədim tarixi köklərə gedib çıxır. Qeyd edə bilərik ki, ingilis dilinin ən uğurlu və geniş işlənmə dairəsinə malik çoxişlənən akronimlərdən biri razılıq mənasında işlənən OK sözüdür. Bu sözün tarixi haqqında 210 səhifəlik kitabın müəllifi olan Allan Metkalf yazırdı: “Planetdə ən tez-tez deyilən və çap olunan söz olduğu deyilir; bu söz hətta körpənin ilk sözü olan ma (ana), hər yerdə və həmişə var olan Coke (kola) sözlərindən də çox işlənir. Və o Ayda ilk işlənən söz olub. O, iki hərflə ifadə olunan tam bir fəlsəfədir” [15, s.1]. Hesab etmək olar ki, son bir neçə ildə öz dilimizdə də ünsiyyət prosesində istər şifahi istərsə də yazılı formada gündəlik həyatımızda tez-tez istifadə etdiyimiz OK sözü bizim də trenddən geri qalmadığımızı bildirir.

Akronimlər leksik uyğunlaşma sisteminin işini əks etdirdikləri üçün xüsusi maraq doğurur. Kommunikasiya ehtiyaclarını ödəyərək və minimum vaxt ərzində

maksimum signal tələb edən informasiya nəzəriyyəsinin qanunlarını yerinə yetirərək leksik sistem öz baza strukturunda dəyişikliklərə məruz qalır, yəni o yeni elementləri mövcud morfemlərin birləşdirilməsi və səs formalarından qrafik təsvirinə keçid yolu ilə deyil, əksinə mətnlərdə rast gəlinən frazalılar terminlərin ilkin hərflərindən sözlər düzəltməklə formalaşır [16, s. 143].

Ehtimal ki, laser (light amplification by stimulated emission of radiation), radar (Radio Detecting and Ranging), scuba (Self-Contained Underwater Breathing Apparatus) sözlərinin akronim olduğunu bilməyən çoxlu sayda insanlar vardır. Məsələn burasındadır ki, bu sözlər böyük hərflərlə yazılmır və akronim olmasından daha çox ümumi isim olması onu gizlətməyə imkan verir. Bunlar asanlıqla lüğətlərə daxil edilən akronimin bir növüdür və bəzən anakronim də adlandırılır [21, s.4]. Akronimlərin yazı üslubları fərqli olur. Ümumi isimlər olan az sayda akronimlər adətən kiçik hərflərlə yazılır və sözlərdən seçilmir. Onların cəmi adi sözlər kimi yəni sona -s artırmaqla düzəlir. Məs, lasers.

Akronimlər və abbreviaturalar dillərin elementidir. Onların nə zamandan bəri istifadə olunduğu barədə dəqiq məlumat yoxdur, lakin onlar müasir dillərin heç birindən çıxarıla bilməz. Abbreviaturalar və akronimlər insanlara adətən uzun sözləri bir neçə hərfi nəzərə alaraq kiçik formaya salmağa yardım edir. Məs, United Kingdom UK formasında qısaldıla bilər. Akronimlər abbreviaturanın bir qoludur və akronim frazanın, yaxud sözün ilkin komponentlərindən formalaşmış abbreviaturadır. Akronim sözü 1940-cü illərdən etibarən istifadə olunmağa başlayıb. Uzun zamandır ingilis dilinin var olduğunu nəzərə alsaq bu çox yenidir. Müasir dövrdə yer kürəsində sözdən daha qədim milyonlarla insan var. İnsanlar uzun ifadələri və söz birləşmələrini heç də 1940-cı illərdən qısaltmağa başlamayıb. Onlar qısaldılmış ifadələri abreviatura yox, başqa cür də adlandıra bilərdi. Akronim sözü dilçilikdə mövcud olmamışdan öncə belə strukturları adlandırmaq üçün istifadə etdikləri söz inisializm idi.

Akronimlərin tətbiqi bu gün o qədər təbii görünür ki, onlar olmadan dili təsəvvür etmək çətindir. İngilis sözləri ilə eyni səslənən akronimlər bir çox hallarda terminə çevrilir və onun tam forması yalnız izah lazım olan kontekstlərdə istifadə

edilir. İngilis dilində ötən əsrin 40-cı illərində meydana çıxan akronimlər arasında sırf İkinci Dünya Müharibəsi ilə əlaqəli bir neçə akronimlərdən yanaşı ASDİC (Allied Submarine Detection Investigation Committee) kimi akronimlər də yer alırdı.

Akronim formasında sözdüzəltmə o qədər sürətlə inkişaf edir ki, dil daşıyıcıları onların hamısını öyrənmə bilmirlər. Deyə bilərik ki, bəzi akronimlər yarandığı zaman onların mövcudluğu haqqında ilkin olaraq yalnız ekspertlər və ya mütəxəssis lazımı məlumatla sahib olur, lakin zaman keçdikcə adi insanlar tərəfindən də geniş istifadə edilə bilər.

Akronimlərin orfoqrafiyası böyük hərflərin istifadəsinə görə fərqlənə bilər. Adətən böyük hərflərlə yazılır ki, bu da akronimi onun bildirdiyi sözə açıq-aşkar bağlayan rəsmi bir cihaz kimi şərh oluna bilər. Tarixi cəhətdən akronimlər kimi meydana çıxan bəzi sözlər günümüzdə artıq böyük hərflərlə yazılmır və insanların əksəriyyəti üçün bu formalar ilk olaraq qısaldılmış sözlərlə heç əlaqəli deyil (məs radar) [37, s.163].

Akronimin bir növü kimi heca abreviaturaları da var. Onlar bir neçə sözün ilk hecalarından yaranan abreviaturalardır. Məsələn, İnterpol=İnternational+police. Bu abreviaturalar adətən kiçik hərflərlə yazılır, bəzən böyük hərflərlə başlayır və hərf-hərf deyil, ad söz kimi tələffüz edilir.

Yazılı dil olduğu müddətcə akronimlər və abreviaturalar da mövcud olmuşdur. Abreviaturalar da daxil olmaqla akronimlərdən istifadənin başlıca səbəbi cümlələri qısaldaraq daha asan yadda saxlamaqdır. Beləliklə akonimlər və abreviaturalar bir-birinə bənzəyir, həm də fərqli cəhətləri də var. Akronim yeni sözün yaradılması, abreviatura isə original kəlimənin aydın ifadə edilmiş formasıdır. Onlar arasında digər fərq budur ki, akronimdə nöqtə qoyulmur, ancaq abreviaturada nöqtə istifadə edilə bilər. Məs, approx. Akronim konsepsiyalar və ya asan yadda qalan ifadələri bildiren sözlərdən təşkil olunduğu halda abreviatura sözün qısaldılmış versiyasıdır. Akronim müxtəlif sözlərə istinad edən müxtəlif hərflərin birləşməsi olduğu halda abreviatura bir söz və bir neçə həflə ifadə olunan dəqiq formadır [17, s.17].

Məşhur alman dilçisi İnoq Plaq qeyd edir ki, qısaltmaların, qısa formaya salınmış kəlimələrin düzgün deyilişinə səbəb ola biləcəyi hallara və nöqtələrdə

istifadəni yaxud istifadə etməməyi nəzərə almadan qısaltmalar iki xüsusiyyətə-orfoqrafik və fonoloji xüsusiyyətə görə qruplaşdırıla bilər. Bu zaman onlar ya kiçik ya da böyük hərflə yazıla yaxud hər hərfin adını istifadə etməklə (məs UK / ,ju: 'keɪ/) yaxud düzgün oxunuş qaydalarını tətbiq etməklə (məs NATO /'neɪtəʊ/) tələffüz edilə bilər. Sonuncu qeyd edilən qısaltma akronim adlanır [37, s.163].

Bəzən abreviatura inisializm və akronim anlayışları tamamilə səhv anlaşılır. Bəzən inisializm və akronim terminləri tamamilə eyniləşdirilir. Abreviatura ifadəni qısaltmaq üsuludur. Bir çox ümumi abreviaturalar sözün hərfi mənasında qısaldaraq, lakin yenisini yaratmadan istinad edilən sözü qısaldır. Məsələn Ave. (avenue) Dec. (December) Etc. (et cetera). Akronim yeni tələffüz edilə bilən söz yaratmaq üçün ifadədəki hər sözün ilk hərfini (və ya hərflərini) birləşdirərək ifadəni qısaldan bir abreviatura növüdür. Məsələn, FOMO-fear of missing out-['foʊ.mou]. İnsializm abreviaturanın növü olaraq akronimə bənzəsə də tam da eyni deyil. Belə ki inisializmlərdə hər hərflər ayrıca tələffüz olunur. Məsələn, RSVP `(fransız mənşəli inisializm-répondez s'il vous plaît) [ɑ:.res.vi:'pi:] [50].

İngilis dilinin qrammatikasında abreviaturaları xüsusən də akronimləri necə cəm halına salmaq barədə ziddiyətli fikirlər var. Sözün sonuna “s” əlavə etmək daha çox qəbul edilən qaydadır. Məsələn, NGO (Non-Governmental Organization)-NGOs, BUT (Best Use of Technology)-BUTs və s. Sonu “s” ilə bitən akronimlərin cəm halını düzəltmək üçün sözün sonuna “s” və ya “es” əlavə edilir. Məsələn, CMS (Content Management System)-CMSs və ya CMSes. Qısaldılmış ölçü vahidlərini cəm halına salmaq üçün “s” əlavə olunmur. Çünki bu vahidlərin cəm halı yoxdur. Məsələn, 4 kg. (4 kgs yox) 5 m. (5 ms yox). Prof. və Dr. Kimi qısaldılmış peşə adlarını cəm halına salmaq üçün nöqtədən əvvəl “s” şəkilçisi əlavə edilir. Drs Ali and Jamal Profs. Khalil and Azad və s. [44].

Ümumi qəbul olunmuş abreviaturalar arasında beynəlmiləl abreviaturalar da var ki, onlar bir neçə ölkənin dil daşıyıcıları üçün müəyyən mənada ümumi və ya mühüm anlayışlar ifadə edir. Məsələn, UNO (United Nations Organization), UEFA-the Union of European Football Associations [22, s.110].

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir sözün deyil, eyni zamanda frazaların söz birləşmələrinin morfemlər toplusunun da qısaltılması ola bilər. Həm proses kimi, həm də nəticə etibarilə abreviatura anlayışı qısaltılmış sözlər qısaltma və s. kimi sinonimlərə malikdir. Bəzi dilşünaslar hesab edirlər ki, abreviatura və ixtisar anlayışlarını tam eyniləşdirmək olar. Onlar arasında yeganə fərq onların mənşəyindədir. Belə ki abreviatura latın dilindən keçən alınma mənşəli sözdür. Qısaltılmış dil vahidlərinin səciyyəvi əlamətlərini təyin etmək üçün bu günə kimi dilşünaslar arasında ortaq fikir olmadığına görə sözyaradıcılığında abreviatura üsulunun nəzərə alınmasında və onların nominativ funksiyalarının müəyyən edilməsində fərqli yanaşmalara nəzər salmaq lazımdır. Fərqli ölkələrin dilçi alimləri bu aktual məsələdə ortaq fikrə gələ bilməməklərinin mühüm səbəbi budur ki, hər dilşünas abreviaturalara öz dilinin nöqteyi-nəzərindən yanaşır və belə bir fikirdə ola bilmərik ki, digər milliyətə məxsus insanlar da abreviatura kimi eyni məsələni başqaları kimi dərk edirlər.

Abreviatura nəzəriyyəsində qısaltmaların yaranma səbəbləri və xüsusiyyətləri məsələsi mühüm önəm daşıyır, çünki onları düzgün müəyyən etməklə sözdüzəltmənin abreviatura üsulunun imkanlarını və perspektivlərini ətraflı öyrənmək mümkündür.

Abreviatura vahidləri yalnız linqvistik marağı yox, eyni zamanda tarixi marağı özündə əks etdirir. Ona görə ki, onlardan bəziləri qədim dövrlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən arxaik elementləri qoruyub saxlayır. Məsələn, lüğətlərdə qeyd edilən GOLF (Gentlemen Only Ladies Forbidden) abreviaturası qadınların qolfdə iştirak etməsinə olan qadağaları bildirir, lakin indi həm kişilər, həm də qadınlar qolf oynaya bilərlər [41, s.140].

M.A.Nəcəfzadə məqaləsinin birində abreviatura haqda belə yazır: “Abreviaturalar termindüzəltmə üsullarından biri olub çoxsözlülüyn qarşısını almaq, cümlə və ya nitqi daha lakonik ifadə etmək, informasiyanın çatdırılmasına daha az vaxt sərf etmək və sairə məqsədlərə xidmət edir. Bu üsul termin yaradılmasında başqa üsullardan onunla fərqlənir ki, abreviatura üsulunda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq yox, terminologiyada mövcud olan terminləri

əlverişli və münasib şəklə salmaq nəzərdə tutulur. Bu gün elmin, texnikanın son dərəcə sürətli inkişafı bu sahədə abbreviatura üsulunun vüsət almasını stimullaşdırır. Belə bir proqres yeni-yeni kəşflərin və ixtisasların meydana gəlməsi, habelə, müntəzəm şəkildə onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini irəli sürür. Yeni yaradılan və ya təkmilləşdirilən modellər üzrə istehsal olunan cihazlar isə onların adlandırılmasından doğan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının zənginləşdirilməsinə səbəb olur” [4, s.82-83].

Quruluşuna və semantikaya gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, abbreviaturalar boşluq qoyulmadan yazılan dil vahidləridir, ancaq sözlərdən qat-qat mürəkkəbdir və bu da yazılı və ya şifahi kontekstdə onların mənasına təsir göstərir. Sözü başlıca əlaməti predmetləri adlandırmaq qabiliyyətidir. Sözü semantik aspektdən strukturu mürəkkəb olsa da, onlar abreviaturalardan fərqlənirlər. Həm sözlər, həm də abreviaturalar ümumi xüsusiyyətlərə malikdir, ancaq bu abreviaturaların spesifik xüsusiyyətindən daha qabarıq olmamalıdır. Buna görə də abbreviatura vahidlərinə sözlərin ekvivalenti olaraq deyil, sözlərlə əlaqəli olan dil vahidləri kimi yanaşmaq doğrudur. Abreviaturaların bir məqsədi var. Məqsədi yığcamlıq və qısalıqdır. Bəzi abreviaturalar sözlərin qısaldılmış formalarıdır (Mr.-mister və ya Dr.-doktor). Digərləri inisializmlər (NBC-National Broadcasting Company) və yaxud abreviaturalardır (POTUS- President of the United States).

Deyə bilərik ki, hazırda abreviaturalar nominativ vahidlər ortaya qoymaq üçün ən çox rast gəlinən metoddur. İxtisarlara geniş yayılması reallıqda onların müəyyən edilməsi üçün mürəkkəb sözləri və ya frazaları tələb edən mürəkkəb quruluşlu ifadələrin ortaya çıxması ilə əlaqədardır. Kommunikasiya prosesində onların rolu fikirləri daha yığcam etmək və gərəksiz məlumatları ortadan qaldırmaqdır. İxtisarlarda məlumatlar nisbətən az sayda simvolla ötürülür. Bu səbəbdən hər simvolun həcmi uyğun ilkin vahidlərdən daha böyük olduğuna görə abreviaturanı fikrin optimallaşdırılması tiplərindən biri olduğu haqda bizə əsas verir. Abreviaturalarla bağlı məsələləri araşdıran dilşünaslar bu günə qədər abreviaturanın universal nəzəriyyəsini və klassifikasiyanı təkmilləşdirə bilməyiblər. Bu aktual

məsələlərin çətinliyi qısaltılmış dil vahidlərinin müxtəlif formada istifadə xüsusiyyətinə görə daha da çətinləşir.

Böyük Britaniya, habelə Amerikan ingiliscəsində işlədilən abreviaturaların müəyyən yazı və tələffüz qaydaları var. Amerika ingiliscəsində abreviaturalarla bağlı nəzəri qaydalardan ibarət Çikaqo Stil Təlimatları (2017) adlı kitab mövcuddur. Bu kitabda dil qaydaları, onlardan istifadə və nəzəri qrammatik qaydalar əks edilib. Burada həm də abreviaturalarla bağlı qaydalar, isimlərin, coğrafi anlayışların, titul və elmi dərəcələrin, şirkətlər təşkilat adlarının, coğrafi terminlərin, ölkə və şəhər adlarının, ünvanların, cəhətlərin, vaxt bildirən anlayışların, elmi adların və terminlərin, dinlə əlaqəli sözlərin, texnoloji və elmi, texnoloji abreviaturalarının tələffüz və yazılış qaydaları qeyd edilmişdir [54]. Bu toplunun 10-cu bölməsi abreviaturalarla bağlıdır. 2016-cı ildə işıq üzə görün nəşrdə 10-cu bölmə 72 maddədən ibarət olmuşdur, 2017-ci ildə çapdan çıxan nəşrdə isə maddələrin sayında və məzmununda bir neçə dəyişikliklər edilərək 69 maddəyə çatmışdır .

Birinci qrupa aid olan abreviaturaların yazılışında böyük hərflərdən və nöqtədən istifadə edilir. Məsələn, U.K-United Kingdom, B.S.-Bachelor of Science. İkinci kateqoriyaya aid olan abreviaturaların yazılış formasında yalnız böyük hərflər istifadə edilir. Məsələn, BBC-British Broadcasting Corporation. Üçüncü kateqoriyaya daxil edilən abreviaturaların yazılışında kiçik hərflər və nöqtədən və ya yalnız kiçik hərflər istifadə edilir. Məsələn etc.-etcetera, laser-light amplification by stimulated emission of radiation. Dördüncü qrupa aid olan abreviaturalarda nöqtə işlədilmədən həm böyük, həm də kiçik hərflər istifadə edilə bilər və belə olduqda işlədilən kiçik hərflər qrammatik vahidləri göstərir. Məsələn, QoS-Quality of Service. Beşinci tipdə yer alan abreviaturalarda sözlər ixtisar olunaraq birləşdirilir və bu zaman həm birinci, həm də digər birləşdirilən sözün ilk hərfi böyük hərflə yazılır. Məsələn, CompTech-Computer Technology. Sonuncu kateqoriyada “qarışıq forma ” adlandırılan üsulla meydana çıxan abreviaturalar yer alır. Bu kateqoriyada böyük hərf və nöqtədən savayı, həm də ixtisar edilmiş sözlərdən də istifadə olunur. Məsələn, Ph.D-Doctor of Philosophy.

Böyük Britaniya krallığında iş, yaxud elmi dərəcələrin qısaltılması adı hala çevrilib. Member of Parliament əvəzinə MP Professor əvəzinə Prof. Yazıla bilər. Bir qayda olaraq müəyyən kontekstdə abreviatura birinci dəfə keçərsə o zaman mənası mötərizə içərisində qeyd edilməlidir. Rəsmi sənəd və yazılarda abreviaturalara nadir hallarda rast gəlinir. Yalnız rəsmi sənədlərdə rast gəlinən nümunələr adətən müəyyən ümumi başlıqlardır. Məs, Mr. Turgut, Dr. Jerry, Mrs. Thatcher və s.

Bir çox insanlar qeydlər götürəndə abreviaturalardan istifadə edir. Qısaltığımız sözlər ya çox uzun ya da tez-tez işlədilən sözlərdir. İngilis dilində sonsuz sayda abreviaturalar mövcuddur və insanlar kommunikasiyada onları daha çox tətbiq edirlər. Onların bəzilərinin ifadə etdiyi mənanı təxmin etmək asan olsa da, bəzilərinə təxmin etmək çox çətin olur. İT (Information Technology) AI (Artificial Intelligence) kimi abreviaturalar ana dili ingilis olanlar üçün aydın ola bilər, ancaq ana dili ingilis dili olmayanlar üçün onların mənasını anlamaq çətin olar. HM (His or Her Majesty), V.I.P (Very Important Person), RAM (Random Access Memory), MSN (Microsoft Network) kimi bir neçə abreviatura vardır ki, onlara digər Avropa dillərində də rast gəldiyindən mənasını başa düşmək nisbətən asandır.

Abreviatura söz qrupunun, yaxud mürəkkəb ifadənin tərkib hissələrinin ilkin hərflərindən və ya hecalarından ibarət sözün qısaltılması prosesidir. Qrafiki abreviatura sözün ya da söz qrupunun yalnız yazıda qısaltılmasının nəticəsidir. Bunun əsas səbəbi yerə qənaət etməkdir. Təsadüfi deyil ki, bu haqda M.Ş.Qasımov yazır: “Abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır” [6, s. 114]. M.I.Adilov isə belə yazır: “Abbreviasiya hadisəsinin məhsulu olan abreviaturalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Leksik abreviaturalar dilin digər sözlərinə aid olan bütün xüsusiyyətlərə malik olur” [1, s. 12].

Bu vahidlər gündəlik dialoqların göstəricisidirlər. Eyni zamanda, abreviatura vahidləri oxunu daha da sadələşdirir. Şifahi nitqdə bütöv forma istifadə olunur. Abreviaturalardan fərqli olaraq qrafik abreviaturalar müstəqil sözlər hesab olunmur. İngilis dilindəki lap qədim qrafik abreviaturaları qrupu latın dilindən keçən abreviaturalardır. Belə abreviaturalarda latın dilindəki sözlər qısaltılır, ingilis

dilindəki müvafiq qarşılığı isə tam formada tələffüz olunur. Məs vs.-in position to, against (versus), i.e-that is (id est), A.D-in the year of the Lord (anno domini), c (or ca)-around, appreximately (circa).

İngilis mətnlərində ən çox rast gəlinən bir neçə latın mənşəli abreviaturalar var ki, həmin abreviaturalar ingilis ekvivalenti ilə bunlardır et al-and other people, e.g-for example, lb-pound, p.a-every year. Bu latın mənşəli abreviaturaları yaxşı olar ki, istifadə olunmasın. Ona görə ki, onların tətbiqi tək-cə qısaltmanın lazım olduğu hallarda məsələn qeyd götürmədə uyğundur. Onlardan hər hansı birinin yazıda işlədilməsindən öncə onun düzgün işlədilməsinə yeni durğu işarələrinin düzgün qoyulmasına əmin olmaq lazımdır. Belə bir nümunəyə baxaq. The South American countries: for example, Brazil, Argentina were doing very well economically. Bu cümlə durğu işarələri baxımından doğrudur. Digər nümunəyə nəzər salaq. The South American countries e.g., Brazil, Argentina were doing very well economically. Bu cümlə durğu işarələri baxımından səhv deyil, lakin nisbətən zəif üslubdadır.

İxtisarların mürəkkəb semantik strukturunu və bir çox abreviaturanın konnotasiyasının nəzərə alaraq deyə bilirik ki, abreviaturaları kontekstdə öyrənməliyik. Bundan əlavə sabit və boşluqsuz yazılan abreviaturalar strukturuna və semantikasına görə müxtəlif, o cümlədən mürəkkəb transformasiyalara məruz qala bilər. Yalnız kontekst abreviaturaların semantik inkişafına və abreviaturanın mənasının başa düşülməsində bizə kömək edə bilər. Dildə təsbit edilməzdən əvvəl hər hansı təsadüfi dəyişikliklər yazılı və ya şifahi generativ kontekstdə nitqdə həyata keçirilir. Mikro kontekst – vahidin linqvistik mühitidir. burada o, öz mənasını fraqmentin ümumi mənasında daxil etməklə həyata keçirir. Makro kontekst – sözügedən vahidin mətndə funksiyasını ifadə etməyə imkan verən mühitdir. Makro kontekst abreviaturanın mətndə əsas söz olub-olmadığını aşkar etməyə imkan verir. Abreviaturaların semantikasına təsir göstərən kontekst fərqləndirici kontekstdir. Fərqləndirici kontekst abreviatura vahidlərinin anlaşılmazlığını aradan qaldırır. Bu halda abreviatura vahidi monosemantik kimi şərh edilir. Bu kontekst abreviaturaların omonimliyini aradan qaldırır [41, s.139-140].

Abreviaturaların mənaları heç də həmişə tam forma ilə üst-üstə düşmür. Bu da semantik xətalara gətirib çıxara bilər. Orfoqrafik qaydadan asılı olaraq onlar fərqli mənalara malik ola bilər və tərcümə zamanı bu nəzərə alınmalıdır. Latın dilindən gələn bəzi qrafik abreviaturalar fərqli konteklərdə fərqli ingilis ekvivalentləri var. Məs PM. həm günortadan sonra (Post Meridiem), həm Baş Nazir (Prime Minister), həm şəxsi mesaj (private message), həm də biznes ingilis dilində layihə meneceri (Project Manager) kimi anlaşıla bilər [56].

Qısaltılan söz formaları 4 əsas və 5 ikinci dərəcəli olaraq klassifikasiya edilmişdir:

Dörd əsas sinifə inisializm, akronim, klippinq və blending daxil edilir. İnisializm mürəkkəb termininə sözlərin ilkin hərflərinin birləşməsindən yaranan, amma vahid söz kimi tələffüz edilə bilməyən qısaltmalar aid edilir. Məsələn, BBC yalnız /bi:bi:si:/ kimi tələffüz oluna bilər [25, s. 83].

Akronim də inisializmə bənzəyir, təkcə fərq birincinin sərbəst söz kimi tələffüz oluna bilməsidir. Məsələn, UNİCEF (United Nations International Children's Emergency Fund) /ju:nisef/. Klippinq söz yaratma formasında sözün bir hissəsi bütöv bir sözü əvəz edir. Məsələn, Professor - Prof., influenza- flu və s. Sonuncu sinifə daxil olanlar blending adlanır və bu qrupdakı ixtisarlar zamanı iki və ya daha artıq sözün hissələri birləşərək yeni söz yaradır. Buna misal olaraq “smoke” və “fog” sözlərinin müəyyən hissələrinin birləşməsindən yaranan “smog” sözünü göstərə bilərik [25, s.83].

Beş ikinci dərəcəli qrupun hər biri dörd əsas qrupun iki və ya daha çox kombinasiyasından yaranır [25, s.83].

I-ci kiçik qrupa həm akronim, həm də inisializm hesab edilən qısaltmalar daxildir. Məsələn, VAT (value added tax) həm akronim olaraq [væt] və həm də inisializm kimi ayrılıqda “vi:”, “ei”, “ti:” tələffüz olunur. II-ci qrupa yazılışca bir, tələffüzəcə digər qrupa aid olan qısaltmalar məxsusdur. Məsələn, WHO (World Health Organization) əslində akronim olaraq meydana çıxdığı üçün [hu:] kimi tələffüz olunmalıdır, lakin inisializm kimi [da : bəlju: ε ɪ tʃ əʊ] tələffüz edilir. III kiçik qrupda inisializm+akronim strukturuna aid edilən ikili xüsusiyyətə malik ixtisarlar yer alır.

Məsələn, “CD-ROM” (Compact Disc read-only memory) ixtisarında “CD” hissəsi inisializm olaraq [si: di:] kimi oxunduğu halda, ikinci “ROM” hissəsi akronim olaraq [rom] kimi tələffüz edilir. 4-cü növ ixtisarlarda inisializm+klipping strukturunda olan qısaltmalardır. Məsələn, “Advanced Research Projects Agency Computer Network” “ARP Anet” kimi qısaldıla bilər. Bu ifadədə ilk hissə inisializm olmasına baxmayaraq ikinci hissə inisializm+klipping strukturuna uyğun gəlir və [ε i α : r pi: ε i n ε t] kimi tələffüz oluna bilər. 5-ci növ ixtisarlarda sərbəst söz kimi tələffüz edilən qısaltmalar yer alır. Məsələn, “sea-launched cruise missiles” mürəkkəb ifadəsinin qısaltması olan “SLCMs” “Slickems” kimi tələffüz oluna bilər [25, s.84].

Abreviatur vahidləri yaratmaq və onları tətbiq etmək üçün bu qaydalar əsas götürülür:

Mətnə abreviaturadan ilk dəfə istifadə etdiyiniz zaman həm bütöv forma, həm də qısa forma qeyd edilir. Bütöv forma ilk dəfə cümlə daxilində qeyd edildikdən sonra abreviatura mütəmadi daxilində verilir. Məs, Last year attention deficit/hyperactivity disorder (ADHD) is studied in infants. Ümumi isimlər kiçik, xüsusi isimlər böyük hərflərlə qısaldılır. Məs, RBI (Reserve Bank of India) Nov. (November). Daha çox tanış terminləri qısaltmaq məqsədəuyğundur. Məs, FLOTUS (First Lady of The United States) . Tarixləri göstərəkən bəzi abreviaturalarda vergül istifadə olunmur. Məs, 543 BC 786 AD və s. Tam formadan istifadə edərəkən həftənin və ayın günləri qısaldıla bilər Məs Jan. 4, 1234, Sep. 6, 2009 [57].

Ən məhsuldar söz quruluşu üsullarından biri olan abreviatura müasir xalqların mədəniyyətində, sosial və dövlət həyatında mühüm rol oynayır. Azaldılmış nominasiyalar sisteminin tarixi güclənməsinin nümayiş etdirilməsi, dilçilik və əlaqəli fənlərin, əsasən sosiologiya və mədəni tədqiqatlara aid olan söz formasının qısaltılması üsulu ilə əlaqədar elmi fikirlərdə boşluqların doldurulmasına imkan yaradır. Abreviasiya dil inkişafının obyektiv, təbii bir prosesidir. Abreviatura dilin kommunikativ funksiyasının effektivliyini artırmağa xidmət edir. İxtisarlarda məlumatların genişlənməsinin bir yoludur. Abreviaturaların üslubi çalarların olmadığı bildirilir. Bəzi yumoristik jurnalların səhifələrində üslub məqsədləri üçün ixtisarlardan tez-tez istifadə olunur. Abreviaturaların və akronimlərin öyrənilməsi bir

daha sübut etdi ki, dil dondurulmuş, dəyişməz formulalar sistemi hesab edilə bilməz [5, s.97].

David Kristal abreviatura haqda belə yazır: “Onlayn” dil həm yazılı, həm də şifahi dildə olan xüsusiyyətlərə əsaslanır və adətən şifahi və yazılı dili ayıran sərhədləri aşır. “Net dili” adlandırdığım onlayn dil, bir sözə sıxışdırılmış akronimlər, abreviaturalar və çox sözlü ifadələr üçün ümumi termin olan yeni inisializm növü ehtiva edir. Anı mesajlaşma qısaldılmış formaların tamamilə yeni mesaj janrına təkan verib. Akronimlər artıq söz və ya qısa ifadələrlə məhdudlaşmır, lakin cümlə uzunluğunda ola bilər” [24, s.86, s.230].

1930-cu illərin əvvəllərində ingilis dilinin abreviaturalarında canlanma müşahidə olundu. Belə ki, yeni yaranan çoxsaylı dövlət qurumlarını və müxtəlif biznes strukturlarını ifadə etmək üçün istifadə edilən abreviaturalardan istifadə edilməyə başladı. Hər hansı bir ad və ya şüar dərhal qısaldılır və əlavə emosional rəng əldə edərək hərflər dəstinə çevrilirdi. İkinci Dünya Müharibəsi təkcə bütün dünya üçün böyük bəla olmadı, həm də ingilis dilinin inkişafı üçün güclü təkan oldu. Ümumi dil və xüsusilə lüğət fondunun genişlənməsinə gətirib çıxardı. Hərbi ixtisarların sayı artdı. İlk günlərdən onlardan istifadə sürətlə artdı. Həmin abreviaturalara aiddir: A.W.O.L. - absent without official leave, SR- Special Reconnaissance, O.D.- Officer of the Day. Elə həmin dövrdə V.I.P.- very important person, P.F.C.- private first class kimi abreviaturalar yaranır. 1980-ci illərdən etibarən kompüter texnologiyası çoxlu sayda qısaldılmış söz və terminləri xüsusən ingilis dilində yaranmasına səbəb oldu. Həmin terminlərin bir çoxu demək olar ki, bütün dillər tərəfindən alındı və beynəlmiləl terminlərə çevrildi: PC-Personal Computer, Rom-Read-Only Memory, Proc-Processor [9, s.23].

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ də düzgün formada abreviaturaların, qısaltma vahidlərin yazı qaydalarına əməl etməyən insanlar vardır. Məsələn, ingilis dilində çox rast gəlinən sözlərdən olan “page” sözü p. kimi qısaltmaq əvəzinə çox vaxt pg. kimi qısaldılır. Digər rast gəlinən xətalardan biri də sözün sonunda nöqtə qoymamaqdır. Məsələn, ingiliscə “etcetera” sözü etc kimi yox etc. kimi qısaldılmalıdır. Digər səhvlərdən biri də budur ki, əgər abreviatura sözün sonunda gələrsə abreviaturadan

sonra qoyulan nöqtə cümlənin axırında qoyulan nöqtə kimi çıxış edir. Bu zaman ikinci nöqtəyə gərək yoxdur. Məsələn, “They ate, had a walk, took pictures, etc.” Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, əgər şəxs rəsmi vacib bir dokument yazırsa o bir neçə xəttə yol verə bilər. Belə xətlər əgər abreviaturların necə qeyd edildiyini bilsəydi baş verməzdi. Yanlış yazı qaydalarından savayı çox rast gəlinən problem də vardır ki, bu da insanların ingilis dilini korlayan, təhrif edən abreviaturalar yaratmasıdır. Tez-tez “you” əvəzliyi yerinə “u”, “ate” feli əvəzinə “8”, “too”və “to” əvəzinə “2” işlədirlər. Belə əvəzetmələr qeyri-rəsmi situasiyalarda işləndiyi müddətcə ciddi problem hesab olunmur. Lakin kimsə bu tip qeyri-rəsmi abreviaturaları rəsmi hesab edərək onları rəsmi sənədlərdə və yazılarda istifadə etdikcə problem ortaya çıxa bilər.

İngilis dilində abreviaturaların istifadəsində bir neçə əsas şərtə əməl olunmalıdır. Əsas qayda odur ki, qısaltma vahidlərin istifadəsi məqsəduyğun olmalıdır. Xüsusilə yadda saxlamalıyıq ki, çox rast gəlinən abreviaturaları tətbiq etmək və yazı üslubunun qanunauyğunluqlarını qorumaq lazımdır. Orijinal söz böyük hərflə yazılıbsa qısaltması da böyük hərflə yazılması uyğundur məs Levicitus-Lev. Qısaltma söz bir neçə hərfdən ibarətdirsə və əvvəlcə kiçik hərflərlə yazılıbsa onu böyük hərflə yazmağa ehtiyac yoxdur. Əgər qısaltma hər sözün yalnız birinci hərflərindən ibarətdirsə o zaman qısaltma böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məsələn, V.İ.P-Very Important Person. İxtisarların tətbiqi tamamilə normaldır, ancaq bəzən linqvistik ziddiyətlərə yol açır. Bunun da başlıca səbəbi onları istifadə edərkən orfoqrafik qaydalara düzgün əməl olunmamasındadır.

Uzun müddət insanlar fikirləşirdilər ki, mətnlərdə yaxud səsli mesajlarda “I dont know” əvəzinə İDK kimi vahidlərin istifadəsi qeyri-düzgün və kəsad yazının genişlənməsinə yol açacaq. Amma bu gün bir çox ekspertlər bu fikirlə razılaşırmır. Onlar bildirirlər ki, əgər qarşı tərəf nəzərdə tutulan vahidi başa düşürsə bu o deməkdir ki, onlar abreviaturanın istinad etdiyi mənanı bilirlər. Kommunikasiya prosesində qısaltmalardan abreviaturalardan istifadə əlverişli və asan başa düşüləndir. Amma onlardan hədsiz istifadə pis vərdişlərə yol açır bilər. Belə ki, insanlar qısa formalardan həmişə istifadə edərsə, onlar düzgün yazmaq bacarığı nisbətən zəifləyə bilər. Sözlər qısaltıldıqca aid olduğu nitq hissəsi dəyişmir.

NƏTİCƏ

“Müasir ingilis dilində abreviaturaların struktur-semantik təhlili” adlı dissertasiya işi üzərində tədqiqat apararkən əldə etdiyim nəticələr aşağıdakılardır:

Dilin lüğət fondu müxtəlif metodlarla zənginləşə bilər. Həmin metodlardan biri də yeni elementlərin ortaya çıxmasıdır. Yeni sözlər söz yaradıcılığı vasitəsilə meydana çıxır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başlıca yerdə söz yaradıcılığı gəlir. Yeni növ konstruksiyaların bir çoxu hər hansı bir dilin ixtiyarındakı sözdüzəltmə metod və vasitələrin köməyi ilə yadılır.

Sözdüzəltmə prosesi dünyada insanların yaradıcılığı ilə bağlı hadisə kimi qiymətləndirilir. Sözdüzəltmə prosesi dildə mövcud olan elementlərdən yeni sözlərin yaradılmasıdır. Yeni sözlər əsasən söz yaradıcılığının məhsuldar, qeyri-məhsuldar və alınma sözlərin hesabına üzə çıxır ki, məhz abreviaturalar da sözdüzəltmənin məhsuldar növlərindən biridir.

Söz yaradıcılığı istər struktur, istərsə də məna cəhətdən təhlil oluna bilən sözlərlə məşğul olur. Sözdüzəltmənin qaydaya tabe olmayan üsulları sırasında qısaltmalar, abreviaturalar çoxluq təşkil edir ki, bunlar da öz növbəsində dildə qənaət tendensiyasına meyli göstərir.

Kommunikasiya zamanı söz birləşmələrinin sözlərin abreviasiya edilmə səbəbləri linqvistik və ekstra-linqvistik səbəblərdən qaynaqlana bilər. Ekstralingvistik səbəblər adı altında adətən dil daşıyıcılarının həyatında olan dəyişiklər fikirdə tutulur. Beynəlxalq dil olan ingilis dilində çağdaş dövrdə minlərlə abreviatura vahidləri, inisializmlər, qısaltma qrupları, akronimlər, yaranır. Bu da onunla əlaqədardır ki, az müddətə geniş informasiya ilə təmin etmək məcburiyyəti var.

Abreviaturalar sözün aid olduğu nitq hissəsində dəyişikliyə səbəb olmur. Əsasən isimlər abreviasiya prosesinə məruz qalır, ancaq fellərin də abreviaturasına rast gəlinir. İstisna halları çıxmaq şərtilə əvəzliliklər, nidalar, rəqəmlər, abreviasiya edilmir.

Hər bir dildə abreviatura vahidləri çox maraqlı və qeyri-adi bir hadisə olaraq qiymətləndirilir. Bu baxımdan ingilis dili də istisna deyil. İngilis dilinin istənilən

sahəsində abreviatura vahidlərinə rast gəlinə bilər. Belə vahidlər fərqli yollarla formalaşır. Bu səbəbdən də fərqli forma və tərzə malikdir. Abreviaturaların sayı ingilis dilində getdikcə daha da artmaqdadır. Vurğulamaq lazımdır ki, abreviaturalar hazırki dövrdə xüsusən də çoxhecalı sözlərin üstünlük təşkil etdiyi ingilis dili üçün əvəzolunmaz kəşfdir. Bundan başqa deyə bilərik ki, abreviaturaların növləri dilin lüğət fondunu daha da zənginləşdirir və ona müəyyən rəng qatır.

Məhsuldar söz düzəltmə metodlarından biri kimi çıxış edən abreviaturalar müasir xalqların mədəniyyətində, onların həyatında əvəzsiz mövqeyə malikdir. Abreviatura vahidləri dilin inkişafının tamamilə təbii prosesidir. Onlar dilin kommunikativ funksiyasının səmərəliliyinin artmasına xidmət edir. Abreviaturaların və akronimlərin araşdırılması göstərir ki, dil dondurulmuş, stabil formulalar sistemi hesab oluna bilməz.

Quruluşu və semantikasi haqda danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, abreviaturalar boşluq buraxılmadan yazılan dil vahidləridir, lakin sözlərlə müqayisədə xeyli mürəkkəbdir və bu da yazılı və ya şifahi kontekstdə onların mənasına təsir göstərir. Sözüün əsas əlaməti predmetlərə ad verməkdir. Sözüün semantik cəhətdən strukturu mürəkkəb olsa da, abreviaturalardan fərqlənirlər. Həm sözlər, həm də abreviaturalar ümumi xüsusiyyətlərə malikdir, lakin bu abreviaturaların spesifik xüsusiyyətindən daha qabarıq olmamalıdır. Buna görə də abreviatura vahidlərinə sözlərin ekvivalenti olaraq deyil, sözlərlə əlaqəli olan dil vahidləri kimi baxmaq doğrudur.

Deyə bilərik ki, bu gün ingilis dilində abreviaturalar heç də kənarda qalmır. Abreviatura vahidlərini sözdüzəltmə metodlarının ən yeni mərhələsi kimi qəbul edə bilərik. Bu vahidlər ingilis dilində stilistik baxımdan rəngarəngliyinə görə seçilir. Onlara istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi situasiyalarda rast gəlinə bilər. Sözdüzəltmə metodu olaraq yeni ifadələr, yeni birləşmələr yaradır ki, bunlar da dilin strukturunu heç də mürəkkəbləşdirmir.

Qısaldılmış vahidlər struktur və semantik baxımdan çoxşaxəli və mürəkkəb quruluşludur, buna görə də onların linqvistik təhlilinin yeni yollarının axtarılması təəccüblü deyil. İnkişafının indiki mərhələsində abreviaturalar çoxfunksional

vahidlər kimi mövcuddur və onların əhatə dairəsi təkcə informasiyanın sıxılması ilə məhdudlaşmır.

İngilis dilinin həm şifahi, həm də yazılı formalarının özünəməxsus qısaltma nümunələri mövcuddur. Amma onların hər ikisi arasında həmişə mübadilə olduğu üçün təqdim edilən qısaltmanın haradan yarandığı haqda fikir irəli sürmək bəzən çətin olur. Müasir dövrdə dünya dillərinin əksəriyyəti xüsusən son onilliklərdə vaxt anlayışına ən çox məlumat ötürülməsini təmin etməkdən ibarət olan qənaətə meyl edir. Buna görə də hal-hazırda dünya dillərində ixtisarların istifadəsində nəzərəçarpan artım müşahidə edilir. Dünya dillərində müşahidə edilən abreviaturaların sayındakı yüksəliş tamamilə normal hal kimi dəyərləndirilir.

Abreviaturalar dildə onların təfsiri ilə yanaşı insan tərəfindən dərk edilən reallığın yeni tərəflərini təyin etmək və ətrafdakı obyektlərə, hadisələrə və s.ə yeni adlar vermək üçün mövcuddur. Bəzi hallarda abreviaturalar onların şərhindən daha populyar olur və obyektlərin, xassələrin, proseslərin, şərtlərin, vəziyyətlərin və s. adlarını əvəz edir. Məsələn, SMART-ın abreviatura olduğunu az adam bilir, onun şərhini (Specific, Measurable, Achievable, Relevant, and Time-Bound) isə daha az adam bilir.

İngilis dili abreviaturalar baxımından çox zəngindir. Bu dil çoxəsrlik tarixə malikdir və milli və alınma mənşəli abreviaturaların mürəkkəb dəstini təmsil edir, milli mənşəli abreviaturalar isə açıq şəkildə üstünlük təşkil edir. Abreviatura prosesi söz yaradıcılığının praqmatik məqsədlərinə uyğun gələn üsullardan biridir. Zəngin məzmun, müxtəlif funksiyalar və abreviaturaların ümumi mövcudluğu onları maksimum dərəcədə rahat və sıx ünsiyyət vasitəsi edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya. Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1986, s. 42.
2. Axundov A. Azərbaycan dilində konversiya // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1977, №1, s. 66-71.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, V cild., Bakı: Azərb. SSR Dövlət Nəşriyyatı, 1981, 591 s.
4. Nəcəfzadə M.A Bioloji Terminologiyada İstifadə Olunan Abbreviaturalar AMEA-nın Xəbərləri (biologiya və tibb elmləri), cild 69, №2, 2014, s. 82-88.
5. Nurullayeva F.-Fransız dilində abreviaturaların tədqiqinə dair Filologiya məsələləri, Elm və Təhsil, № 5 2019, s. 97-105.
6. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı.: Elm, 1973, s. 186.
7. Vəkilova D. İngilis dilində konversiya ilə söz yaradıcılığı, Filologiya məsələləri №9 2012, s. 241-243.
8. Yusifova Z-Dilin zənginləşməsinin linqo-psixoloji modeli Filologiya məsələləri, № 5, 2020, s. 84-93.

Rus dilində

9. Баршова С.О. История английских сокращений, Ленинградского государственного университета, 2008, с. 21-23.
10. Смирницкий А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностранный язык в школе, 1953, №5, с. 14-19.
11. Шаповалова А.П. Опыт построения общей теории аббревиации: на материале французских сокращенных лексических единиц: дисс. ... докт. филол. наук. Ростов-на-Дону, 2004, 421 с.

İngilis dilində

12. Adams V.- An Introduction to modern English word formation, 1st ed, 1976, p. 230
13. Aitchison J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. Malden, Mass.: Blackwell, 1987, p. 229.
14. Algeo J. The Origins and Development of the English Language / 6th edition, Wadsworth Cengage Learning, 2010, p.347
15. Allan M. OK, The Improbable History of America's Greatest World/Oxford University press, 2011, p. 210
16. Arnold İ.V. The english word Moscow, 1986, p.295
17. Atik P. et al. Analysis of Acronym and Abbreviations in IJAL Journal Journal of English Language Learning (JELL), vol.3 No.2, p. 9-21
18. BAUER, L. English Word Formation, Cambridge: Cambridge University Press.1983, p.328
19. Blake, B. All About Language. 1st edition Oxford University Press, 2008. p.320
20. Bradstreet J.G and Lyman K.G, Words and their ways in English speech, New York, Adamant Media Corporation, 2001, p. 452
21. Burmeister J. Acronyms (and other forms of abbreviation) United States Department of Homeland Security Executive Secretariat, Lexicon Program Section, 2008, p.14
22. Borisov V.V. Abbreviation and acronymy. Military and scientific and technical resources in foreign countries. M.: Military publishing house of the USSR Ministry of Defense, 1972. 320 p.
23. Chulanova, G.V. Lexicology of the English Language: lecture notes / compilers, Sumy: Sumy State University, 2020. p.74
24. Crystal, D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press. 2001, p. 272

25. Falahati Qadimi Fumani, M.R. Acronyms and Abbreviations Application in News Articles: A Comparative Study of Iranian and Indian Newspapers. *International Journal of English Language & Translation Studies*. 4(3), 2016, p. 81-90.
26. Gelderen E.V. *A History of the English Language*. John Benjamins Publishing Company, 2014, p. 352
27. Ginzburg R. S et al. *A Course in Modern English Lexicology*, 2nd ed., 1979, p. 269
28. Hajiyeva A. *English Lexicology*, Baku, Elm və Təhsil, 2011, p.238
29. Henry M. *The Categories and Types of Present-day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach // Alabama Linguistic and Philological Series*. Alabama: University of Alabama Press, 1966. Vol. 13. p. 379
30. Henry O. *The voice of the city*, 1908, p. 244
31. Hosseinzadeh N.M *New Blends In English Language International Journal of English Language and Linguistics Research Vol.2, No.2, 2014, p.15-26*
32. Kovalenko G.M. *Lexicology of the English language*, Kyiv, 2011, p.256
33. Lawrence H.D. *Women in Love*. – London: Penguin Books, 1996. p. 536
34. Lipka L., *an Outline of English Lexicology 2. ed.* - Tübingen : Niemeyer, 1992 p.212
35. Platt J, W. Heidi, HO M.L, *The 8ew Englishes: What are They?* Abingdon, Routledge, 1984. p.225
36. Pop M.A and Sim.M.A *The use of acronyms and initialisms in business english*. p. 557-562
37. Plag, I. *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press. 2003, p.254
38. Valiyeva N.C - *A Paradigm of Contrastive Lexicology of English and Azerbaijani languages*, Baku, 2019, p.352
39. Vargas A. –*Blending as a productive means of word-formation in modern english*, Faculty of Linguistics, NTUU “KPI”, p. 1
40. Yule, G. *The Study of Language*, 5th ed. Cambridge: Cambridge University

Press. 2010, p. 312

41. Zerkina N. et al. Abbreviation semantics / Procedia - Social and Behavioral Sciences 199 (2015) p.137-142

İnternet resursları

42. <https://www.macquariedictionary.com.au/blog/article/366/>
43. <https://www.dictionary.com/browse/neologism>
44. <https://editorsmanual.com/articles/plurals-of-abbreviations/>
45. https://www.bbc.com/azeri/news/story/2008/12/081211_bbc_abbr
46. <https://www.etymonline.com/word/gib>
47. <http://shakespeare.mit.edu/hamlet/full.html>
48. <https://www.theguardian.com/media/mind-your-language/2016/feb/04/english-neologisms-new-words>
49. <https://www.thoughtco.com/back-formation-words-1689154>
50. <https://www.rd.com/article/acronym-vs-abbreviation-whats-the-difference/>
51. <https://all-about-linguistics.group.shef.ac.uk/branches-of-linguistics/morphology/>
52. <https://m.interglot.com/en/fr/forget-me-not>
53. <https://multiurok.ru/files/shortening-in-lexicology.html>
54. <https://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>, (2017)
55. <https://www.thoughtco.com/blend-words-1689171>
56. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pm>
57. <https://www.toppr.com/guides/business-communication-and-ethics/essential-of-good-english/abbreviations/>
58. <https://studfile.net/preview/5271356/page:31/>
59. <https://present5.com/morphemes-the-structure-of-the-english-word-lecture/>
60. <http://www.davidpublisher.com/Public/uploads/Contribute/56f2519a651eb.pdf>
61. <https://abbreviations.yourdictionary.com/articles/list-of-commonly-used-abbreviations.html>